

ՍԵՆՏԵՐԱԿ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՆՈՒՏԵՐԵՐԸ
ԸՍՏ ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻ ՄԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ

Թուրք-թաթարական հորդանների դարավոր ավերածության հետևանքով ամեն ինչ տակն ու վրա եղած Հայաստանի քաղաքական կազմակերպության շնչին բեկորները, ինչպես հայտնի է, պահպանվեցին երկրի դժվարամատչելի լեռնաստաններում, հատկապես Արցախում և մասամբ նաև Սյունիքում՝ մելիքություններ անվան տակ: Մելիքությունները, այդ փոքրիկ ու տեղական նշանակություն ունեցող իշխանությունները, ժամանակի մեծ պետությունների՝ Օսմանյան կայսրության ու Պարսկաստանի պայքարի բախտորոշման խնդրում իհարկե միայն շնչին դեր կարող էին կատարել: Մելիքությունների կարևոր նշանակությունն այն էր, որ նրանք կարողանում էին կազմակերպել տեղական բնակչությանը շրջապատի կիսաթափառական ու ավազակարար ցեղերի անընդհատ հարձակումների ու ավերածությունների դեմ: Իրենց ներքին կյանքում լինելով անկախ՝ նրանք ժողովրդին կառավարում էին հայկական ու տեղական սովորութային օրենքների համաձայն, ժողովրդից ընտրված և իրենց կողմից հաստատված տանուտերերի միջոցով:

Ժողովրդի համար մեծագույն առավելություն էր և այն, որ պետական հարկերը դանձվում էին տեղական պաշտոնյաների ձեռքով, ազատ պետական հարկահավաքների ոչ մի օրենք չճանաչող կեղեքումներից: Օտար, վայրենաբարո և վայրենացնող տիրապետության հետևանքով շինարարական և մշակութային կյանքը հայոց աշխարհում մարելու աստիճանի էր հասած: Մելիքությունների սահմաններում, այնուամենայնիվ, նորագումների և կարկատանների միջոցով պահպանվում էին ճարտարապետական կոթողները, պահպանվում էին տաղանդավոր հայ քարգործ վարպետների ավանդները խաչքարերի մանրարվեստ գործերում, գրչության ոահվիրաները շալակած իրենց կիսատ ձեռագրերն ու կաղամարները հանգրվան էին գտնում այդպիսի կիսանկախ վայրերում՝ շարունակելու հայ մտքի մարելու հասած առկայծումը: Իսկ օտարի կրնկի տակ ճխլտված հայությունը, որի սրտի խորքում երբեք չէր մարել իր հայրենիքի ազատության գաղափարը, մելիքությունների մեջ տեսնում էր կայծը՝ իր հեռավոր հույսերի, և կարծես թե հենց իրենք մելիքներն էլ իրենց այդ դերի գիտակցությունն էին նշում հայրենասեր մելիք Եգանի բերանով, որը իր նստավայր Տող դյուղի տան մուտքի շուրջ գրել տված ընդարձակ արձանագրությունը (ղուտ քարրառով) վերջացնում է հետևյալ խոսքերով.

ԵՍ ԹՈՂԵՑԻ ՈՉ ՀԱՅԵԱՍԳԱՆԱՍ ԵՍԻՐ ԳԱՂՈՒ

Հայկական լեռնաստանը իր անկախության փշրանք մելիքություններով այն իրական ուժն էր, որը հիմք դարձավ ազատագրական նոր շարժումների, որոնց վերջաբանը պիտի լիներ Գավիթ բեկի հերոսական գոտեմարտը:

Պատմագիտական ուսումնասիրությունների մեջ մեծ մասամբ նկատի են առնված Արցախի ու Սյունիքի մելիքությունները, որոնք ավելի զգալի դեր են կատարել քաղաքական առումով. բայց ժողովրդի ներքին կյանքի ուսումնասիրման համար կարևոր է նաև այլ տեղերի մելիքությունների պատմությունը:

Գեղարքունիքի մելիքական տոհմերից միայն մեկի, Շահնազարյանների մասին զգալի նյութեր կան մատենագրության մեջ, այդ պատճառով էլ այդ տոհմի պատմությունը դարձել է հատուկ ուսումնասիրության առարկա¹: Բայց Տաթևի վանքի ձևագրերի մեջ պահպանվել է մի փաստաթուղթ, ըստ որի Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը 1513 թ. եկել են Տաթև, ծանոթացել ինչ որ ավելի հին փաստաթղթերի բովանդակությանը, որոնցով Գեղարքունիքը հաստատված է եղել այդ վանքի հոգևոր թեմ և իրենք կրկին վերահաստատել են այդ հին վճիռը:

Ահա այս փաստաթուղթը.

«Քիվն ԶԿԹ (1513) էր. մեր Գեղարքունոյ մելիք ու տանուտէրքս եկայք ի սուրբ յաթոռս Ըստաթէի Սիւնեաց ԲԺ-ն (12) զաւառ, ևս առաւել երկիրն մեր Գեղամայ, որ ճշմարիտ երկիրն մեր Գեղարքունի թեմ և վիճակ է սուրբ առաքելոցս Ըստաթէի, սուրբ առաքելոյն Բարթողիմէոսի հաստատած մինչև Լուսաւորիչն: Լուսաւորչէն որդոց և թոռանցն Սահակայ և Մեսրոբայ՝ մինչև այս ժամանակս, հաստատ և անխախտ: Մեր տեսեալ, մեր հարէ և պապէ լսեալ՝ դամենայն հաս և իրաւունք տայինք և հնազանդ ժողովուրդ էինք: Ապա դալս մեր յուխտ ի սուրբ աթոռս՝ զկոնդաքս տեսար, մեր բերանով կարգացար, մեր ականջարքս լսեցար և կրկին հաստատեցար այս բանս, որ ճշմարիտ էր. յուխտ և դաշինք դրինք դրան սուրբ առաքելոցս և առաջի եպիսկոպոսացս, Շմաւոն եպիսկոպոսի և տէր Սահփաննոսի և Մարտիրոս փակակալի և տէր Ղուկաս հայրապետին և այլ միաբանիցս. մեծի և փոքու, ամէնի:

Ես Փիրհամդէս, որդի Եղիշին և թոռն մելիք Միրզին:

Ես Թանկրիդուլս, որդի Մէլիք Ղուկասին և թոռն Պուզիկին:

Ես էհիէս, որդի Պուտախին, թոռն Տէլուղարտաշին (տարրերակներ՝ էհիսէս, էկիսես):

Ես Թարխանս Քթայշինեցի (տարրերակներ՝ Քթաշինեցի, Քիթաշինեցի):

Ես Շահղուպախ Գաւառնեցի, որդի Աստուածայտուրին, թոռն Միրանշին (տարրերակներ՝ Շահ Ղուպաթ, Շահապաթ):

Ես Պաշարաթս Կոթեցի:

Ես Մաթիոս Կածեցի (տարրերակ՝ Մաթէոս):

Ես Ալամայկուլս Կնժուտեցի (տարրերակ՝ Գուլ Կնժուտեցի):

Ես Փիրի, որդի Ղուպաթին, թոռն Պէրամին (տարրերակներ՝ Պիրամին, Բեհրամին):

Ես Կունդուլս Գանձակեցի (տարրերակ՝ Կունդուտ) եւ ամէնքն ամենայնի ուխտեցար, որ ոչ մերմէ ոչ մեր ընդանեաց, ոչ զաւակաց, ոչ այլոց Գեղարքունեցայց, որ այս բանիս հակառակ չլինին. կամ հետ ի խաշէնեցայց, կամ երկրիս

¹ Կ ա Ր ա պ ե տ եպիսկոպոս, Գօփեանք և Մելիք Շահնազարեանք: Նյութեր հայ մելիքութեան մասին, մասն Բ, էջմիածին, 1914: Շահնազարյաններին ճիշտ կլինի անվանել Սողբի մելիքներ, որովհետև Գեղարքունի գավառը կազմում էր ներկա Կամոյի և Մարտունու շրջանները, Սողբը առանձին գավառ էր, որի մեջ մտնում են այժմյան Բասարգեղարի շրջանն ու մասամբ Կարմիրի շրջանի գյուղեր:

ևսխակոսոսացն, կամ հետ կաթողիկոսացն միւրանին, հակառակութիւն անէն հետ յաթոռիս, սևերես լինին Աստուծոյ և ի մարդկանէ և սուրբ յաթոռոյս անի-
ծեալ. մեր և մեր նախնեացն մեղացն պարտական լիցին և Ռ. Ռ (1000, 1000)
նալաթ լիցին:

Մեր Գեղարքունոյ սարկաւազունքս, որ եկինք յաթոռս վասն կարգալոյ՝
այս բանիս վկայ ենք: Ես Մուսէս սարկաւազս, որդի Կոստանդին, թոռն Քա-
հանայի իրիցին: Ես Սարկաւազ, որդի Ամիրին, թոռն Միրզին, Կաթնուց գեղէն:
Ես Եղիշէ սարկաւազ Գարանակուց, վկայ ենք, որ Գեղարքունոյ տանուտէրքն
դայս բանս գրեցին, որ Հշմարիտ է Աստուծով. որոյ անսպառ շնորհքն ի վերայ
թեմի և վիճակի իւրոյ եղիցի. մանաւանդ այնց, որք ջատագով լինին սրբոյ
ուխտիս և յորդորով. որում երկրպագութիւն և փառք արարչին, ամէն»²:

Փաստաթուղթն սկսվում է «Թուականին ԶԿԹ (1513) էր. մեր Գեղարքունոյ
մելիք ու տանուտէրքս» բառերով, բայց ստորագրութիւնների մեջ չի պարզվում
դրանց յուրաքանչյուրի մելիք կամ տանուտեր լինելու հանգամանքը, անորոշ է
նաև մեծ մասի տեղագրութեան հարցը: Այսպես ցանկի միայն առաջին երկուսն
են իրենց կամ տոհմի համար գործածել մելիք տիտղոսը, իսկ մնացած ութի
համար ոչ մի բնորոշում չկա. միայն հինգ ստորագրող են հիշատակել իրենց
դյուղերի անունները, բայց դրանք էլ հին հայկական տեղանուններն են, որոնց
մեծ մասն այժմ մոռացված է: Ըստ երևույթին այս անորոշութեան պատճառով
էլ պատմագիտութեան մեջ ցանկը քիչ ուշագրութեան է արժանացել, մանա-
վանդ, որ գրականութեան միջոցով ստորագրողների հասարակական դիրքը և
տեղը ստուգել հնարավոր չի եղել:

Բարերախտարար այժմ մեր ձեռքի տակ ունենք ամբողջ Գեղարքունիքի
արձանագրական նյութերը, որոնք հավաքել ենք տարիներ տևած գիտարշաւ-
ների ընթացքում: Մրանք հնարավորութիւն են բնօրինակում այս ցանկի անձնավո-
րութիւնների մեծ մասի ոչ միայն հասարակական դիրքն ու տեղագրութիւնը

2 Այս ընդօրինակութիւնը կատարել ենք Մաշտոցյան մաւանդարանի № 6271 ձեռագրի 6,
6բ և 7ա էջերից. 6բ էջի լուսանկարում կա նաև հետևյալ հավելումը, գրված երկու տողով, վերից
վար, որի վերջավորութիւնը անկյունին մոտ լինելով՝ ջնջվել է.

«Ես Համգա Առնեղեցի, որդի Ամիրվէ...

րոռն ձան...

Նույն ձեռագրի 7ա էջի վրա փաստաթղթի անմիջական ներքևում փակցված թղթի վրա կա Գեղար-
քունայց տանուտերների կողմից հաստատված մի այլ փաստաթուղթ՝ նույն 1513 թվականից, որի
մեջ կան հետևյալ անունները.

«Ես Համգէս, ևս Նուշէս, ևս Բարխանս, ևս Մաարչոսս, ևս Ամանգիլիս, ևս Բաշարսս,
ևս Փիրումս, ևս Փիբհամգէս, ևս Կունդուգս, ևս Աղարսս, ևս Շաղուրսս, ևս Անի. այս զիս
գրեցի Տէվուշ, Արաաշի որդի...»:

Նույն համաձայնագիր-կոնդակը հաստատված է նաև 1519 թվականին Միրզաճանի որդի
Ներ-Մելիքսեթի կողմից:

Նշված ձեռագրից բացի այս փաստաթուղթը կա նաև հետևյալ երեք ձեռագրերում. № 1488,
4ա, 4բ, № 2869, 3ա—4բ, № 2924, 3ա—4ա: Այս բոլորի մեջ տարբերութիւնները միայն աննշան-
աղղագրական են: Ներկա դեպքում կարևոր անունների տարբերակները, որոնք նշանակել ենք
բնագրի մեջ, եղած հրատարակութիւններից են, որոնց մի մասը այլ ձեռագրերից արտագրված
լինելու հետևանք է, մի մասն էլ հրատարակիչների սխալմունքը: Համեմատիր 2. Շ ա հ ի ս ա թ ու
ն ե ա ն ց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ. 11, էջ 257—259,
էջմիածին, 1842: Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Միսական, էջ 34. Վենետիկ, 1893: Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն ց, Տեղա-
գիր Գեղարքունի ծովազարդ զաւառի, էջ 581—582, Վաղարշապատ, 1895: Ա. Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն,
Փամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 45:

որոշել, այլև ցեղաբանությունն և ուրիշ մանրամասնություններ պարզել, որը և ներկա հոգվածի միակ նպատակն է:

Բայց այդ բնությունն անցնելուց առաջ նշենք, որ փաստաթուղթը գրվելուց 19 տարի հետո, այն է 1532 թ., Գեղարքունիքի մի խումբ իշխողներ կրկին այցելել են Տաթևի վանքը և Մաղբաշից մինչև Կոթ եղած բոլոր գյուղերի վրա պայման դրել, որ ամեն գյուղ տարեկան երկու կապալ ձեթ տա վանքին. այդ առթիվ վանքի Գրիգոր Լուսավորիչ կոչվող եկեղեցու պատի վրա փորագրել են համապատասխան արձանագրություն, որը տարաբախտաբար ժամանակի բնթացքում շատ վնասվել է, պահպանված մասերից հնարավոր է լինում կազմել ստորագրողների հետևյալ ցանկը.

1. Մելիք Թանգրգուլ Փառկուն....
2. Մաթևոս Բայրական Կածեց.....
3. Ըստեփանոս Կոթայ
4. Ղուլիկն Գեռկա³:

1. ՓԻՐՀԱՄՁԷ, ՈՐԳԻ ԵՂԻՇԻՆ, ԹՈՌՆ ՄԵԼԻՔ ՄԻՐՁԻՆ

Վավերագրի մեջ հիշատակված առաջին անունն է Փիրհամզե, որի եղիշին և թոռն մելիք Միրզին, որի նստոցը կամ գյուղանունը չի հիշատակված, բայց մասամբ նախկինում հրատարակված, ապա նաև մեր հավաքած արձանագրական նյութերի հիման վրա ճշտորեն որոշվում է նրա նստավայր գյուղի տեղը: Դա Կամո (նոր Բայազետ) քաղաքից մոտ 2 կիլոմետր դեպի հարավարևելք գտնվող Ղուլալի գյուղն է (այժմ Կարմիր): Այստեղ պահպանված մի քանի հուշարձանների վրա մնացած արձանագրությունները և՛ այդ են հաստատում և՛, նաև, որոշ տեղեկություններ ավելացնում նրա ազգատոհմի մասին:

Գյուղի մեջ մնում են մի հին և ավերակ եկեղեցու պատերի մասեր⁴, որի մոտ նաև մի քանի խաչքարեր և տապանաքարեր, որոնցից մի քանիսը պատկանում են Փիրհամզայի գերդաստանին: Գրանցից առաջինը մի գեղաբանդակ խաչքար է, որի ճակատին քանդակված է թևատարած արծիվ, ճանկերում բռնած գառ. արծիվի երկու կողմերում մեկական սրբապատկերներ են. խաչքարն ունի լայն շրջանակներ, որոնք բաժանված են հատվածների և դրանց վրա ձևավորված են ութթևանի աստղեր, գնդաձև զարդեր և առասպելական կենդանիներ, որոնցից մի քանիսը մարդազուլիս: Կենտրոնում խորագիր խորանի մեջ խաչ է, իսկ խորանը հղբրող թևք (դեպի ներս) և նեղ շրջանակի վրա ուռուցիկ տառերով՝ հետևյալ վնասված արձանագրությունը:

[Թվ:Ձ]ԾԴ: (1505) ԵՍ Մ[ԵԼԻ]Ք ՀԱՄՁԷՍ ՈՐԳԻ.....

ԳԱՊԱՆՍ ԵՒ ՆԿԱՐԵԼ ԶԵԱԶՍ, ՈՐՔ ԿԱՐԳ[ԱՅ]Ք ՅԻ[ՇԵՅԷՔ]:

³ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Ազգագրական հանդես, Գ, էջ 141—143, Գիվան, 11, 27:

⁴ Այդ եկեղեցին շատ վաղուց է ավերված, դեռևս Շահխաթունյանցը 1842 թվին հիշատակում է միայն խաչքարերը: Հնում այդ եկեղեցին կոչվել է Ս. Գեորգ, այժմ վայրը կոչվում է «եռաչք»:

⁵ Ինչպես այս, նույնպես և հետագա բոլոր բնագրերի մեջ շարդված մասերի վերականգնումները անված են սովորական փակագծերի մեջ, նաև թվականների տառային արժեքները արարականի վերածված թվանշանները, իսկ բնագրի մեջ եղած դժվար հասկանալի սղումների լրացումները անկյունավոր փակագծերի մեջ: Այն արձանագրությունները, որոնց համար աղբյուր չի եղել վաճճ հրատարակվում են առաջին անգամ:

Նույն խաչքարի հարավային նեղ կողքին փորագրված է նաև հետևյալը.
 ԵՍ ԳՐ[Ի]Գ[Ո]ՐԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԿԱՐԵՅԻ ԶԵԱԶՍ Ի ԽՆԳՐՈ
 ՓԻՐՀԱՄՁԻՆ Ի ՓՐԿՈՒԹԻՆ ՀՈԳՈ ՈՐԳՈՅ ԻԻՐՈ ԶԱԽՐԱՊԻՆՑ:

Մանրորչումներ. 1. թվականի հարյուրավորը պակասում է. այն վնասված էլ չի. այդ մասում բավական բաց տեղ դատարկ է թողնված. ինչպես այժմ, այնպես էլ հնում սուրբություն է եղել ոչ միայն խոսակցություն, այլև գրելու ժամանակ երբեմն հաղարավորն ու հարյուրավորը չգրել, ենթադրելով, որ հասկանալի է: Հատկապես Գեղարքունիքում թվականի գրություն նման ձև հաճախ է հանդիպում:

2. Ողի բառից հետո բավական մեծ տեղ ջարդոտված է շատ հնուց և տառերն անորոշ կերտարակիչները յուրովի և տարբեր ձևերով են վերականգնել արձանագրության այդ մասը:

3. Բոլոր հրատարակիչները թվականի բաց մասում Թ (1000) են ավելացրել, որը սխալ է:

4. Հրատարակիչները արձանագրության երկու մասերը միացրել են խառնիխուռն ձևով:

Փիրհամզայի անունը կրող երկրորդ հուշարձանը նախորդից մի հինգ բալլարեմուտք է և կանգնած է հասարակ պատից ներս, կարտոֆիլի ածուների մեջ: Դա մի պարզ բանդակներով խաչքար է, որի հարավային կողքին Տ առդով գրված է.

ԵՍ ՓԻՐՀԱՄՁԷՍ Կ[Ա]Ն[ԿՆԵՅ]Ի ՄԲ. Խ[Ա]Զ[Ա] ՅԻՇԱ[ՏԱ]Կ ԾՆԱԽԱՅ ԻՄՈՅ.

Տեղագրական գրականության մեջ Փիրհամզայի անունը պարունակող մի երրորդ հուշարձան էլ է հիշատակված այս գյուղում, որը մենք չկարողացանք գտնել. դա եղել է գյուղի հյուսիս արևելյան կողմի բարձունքի վրա գտնվող ս. Վահան մատուռի պատի մեջ ազուցված խաչքար, որի վրա գրված է եղել.

Ի ԹՎ: ԶՄԴ: (1505) ԵՍ ՓԻՐՀԱՄՁԷԻ ԵՂԲԱՅՐ ՅՈՍԱՊԵՒԷՍ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԵԱԶՍ ԲԱՐԵՆԱԽՍ ԻՇԵԱՆԻՆՑ:

Կարծում ենք, որ այս խաչքարը նախապես պիտի կանգնած լիներ նախորդների մոտ, Մելիք Փիրհամզայի տոհմական գերեզմանոցում և հիշատակված «իշխանն» էլ Փիրհամզան է:

Մելիք Փիրհամզայի անունը կրող մի որմնաքար էլ գտնվելիս է եղել հարևան Փաշաքենդ (այժմ Հացառատ) գյուղի եկեղեցու պատի տակ, որը ներկայումս չկա, և որի վրա գրված է եղել.

ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏԱՏԼՈՒՂԱՆՍ, ԳՈՒՍՏՐ ՊԱՐՈՆ ԴԱՎԹԻՆ, ԿԵՆԱԿԻՑ ՓԻՐՀԱՄՁԱՅ ԱՂԻՆ, ՈՐ ՆՈՐՈԳԵՅԻ ՇՐՁԱՊԱՏ ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ, ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳԻՈՅ ԻՄՈՅ: ԶՂԸ: (1549)⁸:

Փիրհամզայի ազգատոհմի մասին ուղղակի հիշատակությունները սրանով վերջանում են, բայց կան այլ հուշարձաններ և արձանագրական փաստեր, որոնք անկասկած կապված են նրա տոհմի հետ: Այսպես՝ ինչպես հին ֆեոդալական, այնպես էլ վերջին դարերի մելիքական տներն ունեցել են իրենց տոհմական գերեզմանոցը և հաճախ՝ իրենց տիրույթի սրբեկեղեցում ու նրա բա-

⁶ Հրատարակված է Հ. Շ ա հ խ ա թ ու Ն յ ա ն ց, Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ դատաւոցն Այրարատայ, II, էջ 241 (այսուհետև՝ Հ. Շ ա հ խ ա թ ու Ն յ ա ն ց): Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Միտական, էջ 50 (այսուհետև՝ Ալիշան): Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն ց, Գեղարքունիք, էջ 494 (այսուհետև՝ Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն ց): Ե. Ա լ ա յ ա ն, Ազգագրական հանդես, 18-րդ հա., էջ 135:

⁷ Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն ց, էջ 499: «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 135:

⁸ Նույն տեղում:

կում. մենք համոզված ենք, որ Ղուլալի գյուղի ավերակ եկեղեցու բակը եղել է Փիրհամզայի տոհմի գերեզմանոցը (թեև չի բացատրվում և այն, որ այստեղ կարող էին և ուրիշներին թաղել): Արդ, հենց այստեղ նույն ժամանակներին վերաբերող մի քանի տապանաքարերն էլ կան հասարակության վերնախավին պատկանող մակդիրներով, որոնք անշուշտ Փիրհամզայի տոհմին են վերաբերում:

Գրանցից նշանավորները հետևյալներն են.

Փիրհամզայի կանգնեցրած խաչքարից փոքր ինչ հետո, դեպի հարավ կանգնած է մի գեղաքանդակ խաչքար, ըստ ճակատի արձանագրության կանգնեցված է Մելիք աղայի և իր ծնողների հիշատակին 1549 թվականին:

Փիրհամզայի խաչքարից փոքր ինչ դեպի հյուսիս, նույն շարքում կանգնած մի գեղաքանդակ խաչքարի հյուսիսային կողմի արձանագրությունից պարզվում է, որ այն կանգնեցրել է Արապշա աղան (իսկ ճակատին գրված է Արապշա իշխան):

Արանցից բացի կան մի երկու եղծված արձանագրությամբ խաչքարեր էլ, որոնց թվականներն են ՋԾԳ և ՋԾԱ:

Այս փաստերի հիման վրա կարելի է եզրակացնել.

1. Մելիք Փիրհամզայի բնակավայրը և տիրույթը եղել է ներկայիս Կամոյի շրջանի Կարմիր գյուղը (Ղուլալի) և նրա տոհմի գերեզմանոցն էլ՝ այժմ ավերակ եկեղեցու բակը:

2. Տաթևի փաստաթղթի մեջ անորոշ է Փիրհամզայի մելիք թե տանուտեր լինելը, բայց արձանագրությունների մեջ նրա համար գործածված են մելիք, իշխան և աղա տիտղոսները: Պետք է ենթադրել, որ նրա իսկական կոչումը մելիք է, մանավանդ, որ Տաթևի փաստաթղթում էլ նրա անունը առաջին տեղն է գրավում և թոռն է մելիք Միրզայի:

3. Գյուղի հին հայկական անունը եղած նյութերով վերականգնել հնարավոր չէ այժմ, միայն հիշատակենք, որ ձեռագրական մի հիշատակարանում, գրված 1664 թվականին, գյուղը կոչվել է Ղուլալի. — «Գրեցա... ի յերկիրս Գեղամ[այ] ի գեաղս որ կոչի Ղուլալի»⁹:

Մելիք Փիրհամզայի առնչությամբ պիտի քննենք գրականության մեջ արտահայտված մի կարծիք. Կարապետ եպիսկոպոսը իր «Դոփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք» աշխատության մեջ փորձում է հիմնավորել այն տեսակետը, որ Գեղարքունիքի բոլոր վայրերի մելիքները սերում են Մելիք-Շահնազարյաններից, իսկ սրանք էլ իրենց հերթին Դոփյան իշխաններից: Այս տեսանկյունից քննելով նաև Փիրհամզայի ծննդաբանությունը, Կարապետ եպիսկոպոսը նրա պատմ Մելիք Միրզային նույնացնում է Վանկանի վանքի մեջ գտնվող մի խաչքարի 1502 թ. արձանագրության մեջ հիշատակված մելիք Միրզայի հետ, իսկ իրեն՝ մելիք Փիրհամզային՝ Բասարգեշարի Մեծ Մազրա գյուղի մի խաչքարի 1539 թ. արձանագրության հիշատակած Փիրհամզի հետ¹⁰:

Ներկա աշխատության նպատակից դուրս լինելով Գեղարքունիքի մելիքների ազգակցական կապի խնդիրը՝ խորամուխ չենք լինելու այդ հարցի մեջ: Միայն անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Կարապետ եպիսկոպոսի կարծիքը հիմնված է երկու խախուտ նախադրյալների վրա. ա) որովհետև XIII դարում

9 Ն. Մ ա ո, Յուցակ համառօտ ձեռագրաց վանուց Սեանայ, Մոսկվա, 1892, էջ 12:

10 Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն ց, էջ 567: Ղ. Ա լ ի շ ա ն, էջ 62: Կ ա Ր ա պ ե տ ե պ ի ս կ ո պ ո ս, Դոփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք, էջ 99:

Սող գավառը (ներկայիս Բասարգեղարի շրջան) մտնում էր Մարա գավառի տեր Դուփյան իշխանների տիրույթի մեջ, ապա հետագայում էլ պետք է, որ այն Դուփյանների սերունդ Մելիք Շահնազարյանների տիրույթը լիներ, այդ տոհմի ճյուղավորումներով: Բ) Ինչպես Փիրհամզա, այնպես էլ Գեղարքունիքի այլ մելիքների անձնանուններ հանդիպում են Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի մեջ: Առաջին կեսի վերաբերյալ պիտի ասենք որ, ինչպես և ինքը Կարապետ Լպիսկոպոսն էլ գրում է, Դուփյանների իշխանությունը տարածվել է մինչև Շողազա վանքը, այսինքն Մարտունիի շրջանը ամբողջովին, իսկ Կամոյի շրջանը (Նոր Բայազետ) դրանից դուրս է, իսկ Մելիք Փիրհամզայի նստավայր գյուղը Կամոյի շրջանի մեջ է: Երկրորդ, անձնանունների նույնությունը տարբեր տոհմերի մեջ շատ սովորական երևույթ է և ընդհանրապես ամենախախուտ կովանն է պատմական հղրակացություններ անելու համար, երբ այդ շի գուցորդվում կոնկրետ պատմական շրջանի համար՝ տեղի և տարածության հետ: Այսպես Փիրհամզայի նստոց Ղուլայի գյուղում հղած արձանագրությունների մեջ հիշվում են մելիք Փիրհամզան, հղրայրը՝ Յոսապշահ, կինը՝ Տալուղան և միակ որդին՝ Ջոհրայ, իսկ Մաղրայի արձանագրությունը, որը Կարապետ Լպիսկոպոսի զլխավոր կովանն է, ունի հետևյալ բովանդակությունը և անձնանունները.

(ԱՍՏՈՒԾՈՎ ՄԵՔ) ԵՂՔԱՐՔՍ ՍԱՏԻՍ, ԵՂԻՇԱՅ ՔԱՀԱՆԱՍ, ԿՈՍՏԱՆՏ, ԱՂ(ԱՔԷԿ), ՈՐԳԻՔ ՓԻՐՀԱՄՉԱԻՆ ԿԱՆԿՆԵՑԱՔ ԽԱԶԵՐ[Ս] Բ[Ա]ՐԵՆԱԻՍ ԾՆՈՂԱՅ ՄԵՐ. ԹՎ: ԶԶԸ: (1539)¹¹:

Սրան մենք կարող ենք ավելացնել նախորդի մոտ գտնվող և նրա հետ կապված նաև հետևյալ արձանագրությունը, որը տապանաքարի վրա է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՓԻՐՀԱՄՉԱՅ ԱՂԻՆ...¹²

Ինչպես պարզ երևում է, նախ, մելիք Փիրհամզայի գերդաստանի Ղուլայիում՝ նրա նստոցում, պահպանված անձնանունների և Մեծ Մաղրայի արձանագրության մեջ հիշատակվածների մեջ նույնությունը շնչին է, և ապա Մաղրայի Փիրհամզան թաղված է եղել հենց Մաղրայում:

Կարապետ Լպիսկոպոսի կարծիքը անհավանական համարելով՝ Մաղրայի և Վանեվանի արձանագրությունների մեջ հիշատակված անունները շնչը մտցնում մելիք Փիրհամզայի ստորև գծվող տոհմաձառի մեջ.

4. Փիրհամզայի ստուգվող տոհմաձառը¹³.

ՄԵԼԻՔ ՄԻՐՉԱ, 1505, 1513

ԵՂԻՇԵ

ՓԻՐՀԱՄՉԱ = ԿԻՆ՝ ՏԱՏԼՈՒՂԱՆ, 1549: ՅՈՍԱՊՇԱՀ + 1505

ԶՈՀՐԱՊ, 1505

¹¹ Հրատարակված է սխալ դասավորումով՝ Մ. Ս մ ր ա տ յ ա ն ց, էջ 608. «Ազգագրական հանդես», 19, էջ 21:

¹² Այս տապանաքարը, ինչպես և խաչքարը օգտագործված են որպես շինանյութ Մեծ Մաղրա գյուղի ծայրի մի հասարակ ու ետնաշեն, այժմ կիսավեր կեկղեցու մուտքը ձևավորելու համար:

¹³ Այս և հետագա տոհմաձառերի մեջ սկզբից խաչ ունեցող թվերը ցույց են տալիս ժահվան ժամանակը, իսկ մյուս, կամ ստորակետով բաժանված թվերը՝ հիշատակության ժամանակները:

Համարելով Փիրհամզայի պատ՝ մելիք Միրզային՝ առնվազն 50 տարով իրենից առաջ, կարելի է հավանական համարել, որ այս տոհմն սկսվել է XV դարի երկրորդ կեսի սկզբներից, իսկ թվագրված վերջին արձանագրությունը՝ Տաալուղանինը՝ 1549 թ., որով առնվազն մեկ ամբողջ դար այս տոհմը վարել է մելիքական իշխանություն:

2. ԹԱՆԿՐԻՂՈՒԼԻ, ՈՐԳԻ ՄԷԼԻՔ ՂՈՒԿԱՍԻՆ, ԹՈՌՆ ՊՈՒՂԻԿԻՆ՝¹⁴

Տաթևի վավերագրի մեջ երկրորդ տեղը գրավող այս մարդու տիտղոսը և տիրույթի ճիշտ տեղը նույնպես չի հիշատակված: Մեր գիտարշավների և դրանց ժամանակ հավաքած արձանագրությունների հիման վրա այժմ այդ երկու խընդիրներն էլ փաստերով ճշտվում են:

Մարտունու շրջանի այժմյան Ծովինար գյուղը երկու-երեք տասնամյակ առաջ կոչվում էր ներքին Քյուլաղրան, իսկ դրանից 4—5 կմ հարավ, բարձրագիր սարավանդի վրա գտնվող գյուղատեղի ավերակները՝ վերին Քյուլաղրան: Այս գյուղատեղի մեջ պահպանվել են մի հասարակ եկեղեցի, մի մեծ գերեզմանատուն՝ եկեղեցուն կից հյուսիսից, մեկ ուրիշ ավելի փոքրը գեպի հարավ-արևելք, ասյա տարբեր տեղերում առանձնակի կամ փոքր խմբերով խաչքարեր: Թված այս հուշարձանների վրա էլ հանդիպեցինք բազմաթիվ առայսօր շհրատարակված արձանագրությունների, կապված մելիք Թանգրիզուլու և նրա տոհմի այլ անդամների հետ:

Եկեղեցու հյուսիս արևմտյան անկյունի մոտ, մի շարքով և իրար կից, կանգնած են երեք գեղաբանդակ խաչքարեր, որոնցից հարավայինը առանձին պատվանդանի վրա, իսկ մյուսները՝ միեմույն: Նույն պատվանդանի վրա կանգնածներից հյուսիսայինի քիվին, հյուսիսային կողին և շրջանակի վերին մասում գրված է.

ԹՎ: Ջ: (1451) ԵՍ ՄԷԼԻՔ ԹԱՆԿՐԻՂՈՒԼՍ, ՈՐԳԻ ՄԷԼԻՔ ՂՈՒԿԱՍԻՆ, ԹՈՌՆ ԱՂՐՈՒՂԻՆ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԽԱՉՄ Ի ՓՐԿՈՒԹԻՆ ԸՈԳՈՅ ԻՄՈՅ:

Նույն պատվանդանի վրա և նրան հարակից կանգնածի քիվին մեկ, և տակի մասում՝ շորս (ընդամենը հինգ) տողով գրված է.

ԵՍ ՄԷԼԻՔ ԹԱՆԿՐԻՂՈՒԼՍ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ ՄԲ. ԽԱՉՄ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ ԸՈԳՈՅ ՊԱՐՈՆ ԽՈՆԾԱՏԻՆ, ՈՐ Է ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԵՒ ԳՈՒՍՏՐ ՄԷԼԻՔ ԽՈՒՏԱՅԲԱԽՇԻՆ
ԹՎԿ: ՋԺԵ: (1466):

Այս խաչքարերի շրջապատը Մելիք Թանգրիզուլու ընտանեկան գերեզմանոցն է. տապանագիր ունեցող գերեզմանաքարերը հետևյալներն են.

Տապանաճառ, օրորոցաձև, հարավային կողին հեծյալ, որը նիզակով շամփրել է վիշապին, ասյա մի եզ, որի թիկունքը կրծոտում է առյուծը, իսկ շրջանակներին գրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՐՈՆ ՂԱՍՈՒՄԻՆ, ՈՐԳԻ ՄԷԼԻՔ ԹԱՆԿՐԻՂՈՒԼԻՆ, ԹՈՌՆ ՄԷԼԻՔ ՂՈՒԿԱՍԻՆ, ՈՐ Ի: Ե: (5) [ԱՄԵԱՅ] ՓՈՒԵՑԱԻ Ի ՔՍ. ԹՎԱԿ: ՋՁԵ: (1536):

¹⁴ Հ. Աճառյանը այս Պողիկ անունը համարում է Պողոսի փաղաքշահանը (տե՛ս «Անձնանունների բառարան», Գ, էջ 268), մինչդեռ տեղական արձանագրությունից պարզվում է, որ Աղբուղա անվան կրճատ ձևն է:

Տապանաբար, օրորոցաձև, հարավային կողին հեծյալ, վիշապ և ցուլին հոշոտող առյուծ, իսկ շրջանակներին՝

ԱՅՍ է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՐՈՆ ԼԷԼԻՃԱՆԻՆ, ՈՐԳԻ ՄԷԼԻՔ ԹԱՆՂԻՐՂՈՒԼԻՆ, ԹՈՌՆ ՄԷԼԻՔ ՂՈՒԿԱՍԻՆ, ՈՐ: Լ: (30) ԱՄՅԱ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՔՍ. ԱՅՍ: Բ: (2) ԵՂԲԱՐՍ ՄԱՀՈՎ ՄԵՌԱՆ. ԹՎ: ԶԶԵ: (1536):

Տապանաբար, օրորոցաձև հարավային կողին խնշույքի տեսարան, իսկ արևելյան ճակատին 6 կարճ տողերով՝

ԹՎ: ԶՂ: (1541) ԱՅՍ է ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԵԼԻՔ ԱԻԱՆԳՈՒԿԻՆ, ՈՐ է ՈՐԳԻ ՄԵԼԻՔ ԹԱՆՂԻՐՂՈՒԼԻՆ:

Տապանաբար, օրորոցաձև, հարավային կողին ննջեցյալ, որի առջև գրված է երկու գավ և հաց, արևելյան ճակատին 6 կարճ տողերով.

ԱՅՍ է ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԵԼԻՔ ՊԱՊԱՃԱՆԻՆ, ՈՐԳԻ ՄԷԼԻՔ ԹԱՆԿՐՂՈՒԼԻՆ. ԹՎ: ՌԻԷ: (1578):

Թանկրիղույու և կնոջ խաչքարերին կից՝ հարավից, կանգնած է մի գեղարանդակ խաչքար, ըստ երևույթին մելիք Պասպաջանի կնոջ հիշատակին, որի քիվին, թևերի արանքում և հարավային կողին գրված է.

ԵՍ ՊԱՐՈՆ ՊԱՊԱՋԱՆՍ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԵԱԶՍ ԳԱԻՉԱԼ ԱՂԻՆ. ԹՎ: ԶՂԹ: (1550):

Տապանաբար, մեծ օրորոցաձև, հարավային կողին թամբած ձի, որի սանձից բռնել է մի պատանի. կենտրոնում պառկած ննջեցյալ, որոնց շուրջը 40 լար ունեցող քանոն, մկրատ, դաշույն, գավ և հաց, արևելյան և արևմտյան ճակատներին 9 կարճ տողերով.

ԱՅՍ է ՀԱՆԳԻՍՏ ՂԱՍՈՒՄՃԱՆԻՆ, ՈՐ է ՈՐԳԻ ԲԱԲԱՃԱՆԻՆ, ԵՂԲԱՐ ԱԳԻՔԵԿԻՆ: Ա: ԱՄԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐԻՆ, ՀԱՆԳԱԻ Ի ՔՍ. ԹՎ: ՌԻ: (1571):

Գերեզմանատնից դեպի հյուսիս 150 մետր հեռու առանձնակի գտնվում է մելիք Թանկրիղույու եղբոր ընտանիքի գերեզմանոցը, որի կենտրոնում կա մի մեծ և օրորոցաձև տապանաքար. հյուսիսային կողին թամբած ձի, որի սանձից բռնել է մի պատանի՝ ձախ ձեռքում ունենալով երկփողանի սրինգ. առջևը կերակուրի պնակ, հաց և երկու գավ ու մկրատ, քիչ հեռու սաղ նվազող. տապանադիրն սկսվում է հարավային կողից և վերջանում է հյուսիսայինի վրա.

ԱՅՍ է ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԵԼԻՔՊԵԿԻՆ, ՈՐԳԻ ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԻՆ, ԵՂԲԱՐ ՄԵԼԻՔ ԹԱՆԿՐԻՂՈՒԼԻՆ, ՈՐ ԵՐԵՄՆԱՄԵԱՅ ՓՈԽԵՑՈ: Ի ՔՍ. ԵԹՈՂ ՍՈՒՔ ԱՆՄԵԻԹԱՐ, ԹՎ. ԶԶ (1457):

Սրա մոտ կանգնած են երեք խաչքարեր, որոնց վրա հիշատակված են Ապով, Ղաղար, Թեկի Սուլդան և Բաղալ անունները, և միայն մեկ թվական՝ ՌԺԹ (1570), առանց հոր կամ պապի անվան, այդ պատճառով էլ միայն իրենց առանձնակի խումբ լինելու հետևանքով ենք ենթադրում, որ Մելիքալէկի ժառանգներն են:

Այս տոհմի հետ առնչվող մի խաչքար էլ օգտագործված է որպես շինանյութ նույն տեղի եկեղեցու հյուսիսային պատի մեջ, ներքուստ, այն գրված է կողքանց, ճակատի մասը հարթված, որով և եղած արձանագրության սկիզբը ոչնչացված է. ստորին մասում մնացել է թերի հետևյալը՝

... Ի 20ր ԻՄ ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԻՆ: Կ: (60) ՏԱՐԻԻ ՄԵԼԻՔԸՆԻՅԻՆ ԱՐԱՐ ԹՎ. :ՁԶ: (1521):

Անշուշտ անուճով, ախողոսով և տեղով կապվում է մելիքական այս տոհմի հետ, բայց թվականը չի համընկնում այս տոհմական շարքին. եթե հիշատակված Ղուկասը Թանկրիդուլիի հայրն է, ապա նա չէր կարող մինչև 1521 թվականը կենդանի լինել ու մելիքություն անել, որովհետև Թանկրիդուլին արդեն 1451 թվականի արձանագրության մեջ իրեն մելիք է կոչում և 1466 թվականին կնոջ և մահացած հինգ տարեկան զավակ Ղասուճի համար խաչքարեր կանգնեցնում, ասել է առնվազն 25 տարեկան պիտի եղած լիներ (ուրեմն ծնված մոտ 1425 թ.), Տաթևի փաստաթղթին ստորագրել է 1513, իսկ արձանագրությունը 1532 թ., որով գրեթե մի ամբողջ դար է ապրել:

Այս մելիք Ղուկասը Թանկրիդուլիի եղբայր ևս չի կարող լինել, որովհետև նախ՝ հայոց մեջ հորն ու որդուն նույն անունը տալու սովորություն չկա և ապա Թանկրիդուլիին հաջորդել են իր որդիները՝ մելիք Աւանտուկը և մելիք Պապաձանը: Մնում է հավատալ, որ դա Թանկրիդուլիի հայր մելիք Ղուկասն է, որի մահվանից շատ հետո, նրա ժառանգները խաչքար են կանգնեցրել իրենց հոր հիշատակին և այդ վերջին դեպքի տարեթիվը հիշատակել^{*}:

Մեջ բերված գրավոր այս փաստերը հաստատում են, որ Աղբուղայան կամ կրճատ Պուղիկյան մելիքական այս տոհմը տիրել է ժառանգաբար 5 սերունդների ընթացքում. վերջին մելիքը Պապաձանն է՝ վախճանված 1578 թ.: Սրա երկու հայտնի որդիների համար արդեն մելիք տիտղոսը չի գործածված և չէր էլ կարող գործածվել, որովհետև նրանք վախճանվել են իրենց հոր կենդանության ժամանակ: Բայց թվում է հնարավոր է ճշտել, թե ե՞րբ է այս տոհմին արվել մելիքական իշխանություն: Տոհմի նախահոր, Աղբուղայի կամ Պուղիկի համար ո՛չ Տաթևի փաստաթղթի և ո՛չ էլ արձանագրությունների մեջ մելիք կոչումը չկա, այն գործ է ածված միայն վերջինիս հաջորդ Ղուկասի համար, իսկ Ղուկասի անունը կրող վերը բերված արձանագրության մեջ ասված է, որ նա «Կ (60) տարի մելիքութիւն արար»: Այս խոսքերից կարելի է եզրակացնել, որ հենց Ղուկասն է տոհմից առաջինը, որ ստացել է մելիք տիտղոսը, որը հետո դարձել է ժառանգական. տոհմի տեղություն վերջին մեր ունեցած թվականը՝ մելիք Պապաձանի մահվան տարին է (1578 թ.): Հնագույն թվականը մեր ա-

* Տպագրության ընթացքում հանդիպեցինք մի փաստի ևս կապված Մելիք Ղուկասի անվան և տոհմի հետ. դա Մար գյուղում եղած մի խաչքարի վրայի արձանագրություն է, որը հրատարակել է Ս. Բարխուդարյանը, բայց տողերը խառնած, վերագրասավորելուց հետո արձանագրությունն ստանում է հետևյալ տեսքը.

Քրիստոս Աստուած. Եշանս բաւկիստս Դաւլարին.
Աստուծով ևս Դաւլարս, ի տանէն Գեղամայ, զուստր
Մելիք Ղուկասին, ամուսին, իմ մեծ իշխան Միւզազան,
որդիս իմ Տաիւս բէկ, Մելիք պէկի կանգնեցինք
զխաչս փրկուրիսն հոգոյ, րվ.: ԶՂԸ: (1549):

Մելիք Ղուկասի աղջիկը, ուրեմն, հարսնացել է Մարի մելիքների տանը: Մելիքական այս տոհմը Արցախի հնագույն իշխանների՝ Վաղթանկյանների շառավիղներից է. այս մելիքների տունը, շինված հին իշխանական տան մնացորդների վրա, այժմ էլ կանգուն է. շինված է շորս միապագաղ բարե սյուների վրա, որոնք ունեն սրբատաշ և ձևավորված հիմքեր և խոյակներ. ծածկված է փայտաշեն, դարադամ-հազարաշեն տիպի: Եղած արձանագրության համաձայն, շինված է 1658 թվին:

ուաջին արձանագրությունն է, որը վերաբերում է մելիք Թանկրիզուլուն (1451 թ.), բայց այդտեղ նա արգեն իրեն մելիք է կոչում. այդ կնշանակի, որ գոնե 25—30 տարեկան պիտի եղած լինի: Եթե ընդունենք, որ հենց այդ թվին էլ վախճանվել է նրա հայրը՝ մելիք Ղուկասը, որը 60 տարի մելիքություն է արել՝ և մի 25 տարի էլ ղնենք վերջինիս հոր՝ Աղբուղայի այս կամ այն ախտոսով իշխանություն վարած լինելը, ապա այս տոհմի սկիզբը կհասնի մինչև XIV դարի կեսերը. ուրեմն տոհմի մասին եղած փաստերը ամփոփում են շուրջ 1350—1578 թթ., կամ ավելի քան երկդարյա ժամանակամիջոց:

Փաստական ոչ մի աղբյուր չկա, որի հիման վրա հնարավոր լիներ որոշելու մելիքական այս տոհմի իշխանության սահմանները. մնում է հաստատ միայն Վերին Քյուլաղրան գյուղը, որը եղել է տոհմի նստոցը՝ անկասկած: Բայց այդ գյուղը մելիքական այս տոհմի մեզ հայտնի պատմությունից էլ շատ առաջ գոյություն է ունեցել. դրա համար կան նյութական փաստեր: Այսպես, ավերակների մեջ կա փայտածածկ մի եկեղեցի, որ նոր է, բայց նրան կից է հարավ-արևելյան ծայրից մատուռանման մի շենք, որի դուռը բացվում է եկեղեցու միջից: Այդ կից շենքը նույնպես նոր է, բայց նրա մեջ կանգնեցրած կանխաշքարեր, որոնցից մի կոտրվածը թեև անարձանադիր է, բայց քանդակների իր ոճով կարելի է անկասկած X—XI դարերին վերագրել: Բայց կան նաև դրավոր փաստեր. եկեղեցուց մոտ 150 մետր դեպի հարավ արևմուտք, ավերակների մեջ, մի շարքով և իրար մոտ կանգնած են մի խումբ խաչքարեր, որոնցից երկուսի վրա կան արձանագրություններ, մեկը թվագրված է ՉՄԸ (1309), բովանդակությամբ աննշան է, բայց մեկ ուրիշը՝ 3 մետր բարձրությամբ՝ զեղաքանդակ է և արժեքավոր արձանագրությամբ:

Այս տոհմի հնությունը, հասնելով մինչև XIII դարը, հասկանալի է դառնում նաև տոհմի հիմնադրի անվան խնդիրը: XIII դարում Աղբուղա անունը տարածված էր շատ իշխանական տոհմերի մեջ՝ Չաքարյանների, Գոփյանների, Օրբելյանների և այլոց. հավանական է, որ դրանցից որեէ մեկի հետ կապ ունենա. բայց այդ խնդիրը չի մտնում մեր այս հոդվածի ծրագրի մեջ¹⁵:

Մի քանի խոսք գյուղի անվան մասին.

Քյուլաղրան անունը բնականաբար օտար է և նոր, այն չկա նույնիսկ Ջամբուխի մեջ, այդ անունով նա չի հիշատակված նաև Պուղիկյան տոհմին վերաբերող վերը մեջ բերված աղբյուրներում:

Տեղագիր հեղինակներից Մ. Սմբատյանը գրում է. ավերակ գյուղատեղում կանգնած խաչքարերի պատճառով այդ վայրը տեղացիք կոչում են «Վարմիր խաչեր», բայց «որո հին անունը՝ ըստ ակնարկության մի խաչքարի արձանագրության եղել է Վաղավեր»: Այս, ինչպես ստորև կտեսնենք, սխալից ելնելով Սմբատյանցն այդ գյուղը համարել է նույնը Ստ. Օրբելյանի ցուցակի մեջ հիշատակված Վաղավեր գյուղի հետ, որը Սոթից գավառի գյուղերից էր¹⁶: Սմբատյանցից արտադրելով՝ նույնը կրկնել է նաև Ե. Լալայանը¹⁷: Հիշատակված խաչքարի արձանագրությունը այդ հեղինակներից և ոչ մեկի աշխատության մեջ չկա, մեր բոլոր փնտրատուքներն էլ տեղում իզուր անցան, բայց ոչ անօգուտ. գտանք երկու տապանաքարեր, որոնց վրա հիշատակված էր Վա-

¹⁵ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի կարծիքով այս մելիքները նույնպես Գոփյան իշխանականներից են (տե՛ս հիշատակված աշխատությունը, էջ 107):

¹⁶ Մ. Սմբատյանց, էջ 553:

¹⁷ «Աղագր. հանդես», 19, էջ 18:

ԱՂԲՈՒՂԱՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՂՄԱԾԱՌ

ԱՂԲՈՒՂԱ (ՊՈՒՂԻԿ)

ՄՆԻՔ ՂՈՒԿԱՍ

ՄՆԻՔՊԵԿ + 1457

ՄՆԻՔ ԲԱՆԱՐՂՈՒԻ, 1451, 1532
ԿԻՆ՝ ՊԱՐՈՆ ԽՈՆՄԱՏ, 1466

ԳԱՌԱՔ (ԿԻՆ ՄԱՐԻ ՃԵՒՔ ՄԻՐՊԱՅԱՆԻ),

ՊԱՐՈՆ ՂՈՒՍՈՒՄ + 1536 : ՊԱՐՈՆ ԼԵՒՃԱՆ + 1536 : ՄՆԻՔ ԱՂԱՆԳՈՒԿ + 1541 : ՄՆԻՔ ՊԱՊԱՃԱՆ, + 1578
ԿԻՆ՝ ԳԱՐՁԱՒ ԱՂԱ, 1550

ՂԱՍՈՒՄՁԱՆ + 1571, ԱԳԻՅԵԿ

զաթին գյուղանունը (1661 և 1678 թթ.), բայց տապանադրերից պարզ երևում է, որ այդ ննջեցյալները եկվորներ են, վերջինի վրա գրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՌԻՒԱՆԻՆ, ՈՐԴԻ ԶԱԼԱԼԻՆ, ՎԱՂԱԹՆՈՒ ԵԿՑ ՏԵՂԱ,
ԿԱՄԷՐ ԳՆԱԼ ՏԵՂՆ ԻԻՐ, ՀԱՆԳՑ Ի ՔՍ. ԹՎ: ՌՃԻԷ: (1678)¹⁸:

Ըստ երևույթին հենց այս վաղաթին տեղանունը սխալ կարդալով վաղա-
վեր են հասկացել նշված հեղինակները, իսկ վաղաթին գյուղ Գեղարբունիքում
չի եղել, այլ եղել է և այժմ էլ կա Սիսիանի շրջանում (հին Մղուկ գավառ):

Ուշադիր նայելով մեր երկրորդ ցուցակը, որը կաղմված է Տաթևի արձա-
նագրությունից, տեսնում ենք մի օրինաչափություն. բոլոր անունների դիմաց
հիշատակված են նաև նրանց գյուղերի անունները որպես որոշիչներ և Մելիք
Թանկրիդուլու անվան դիմաց, որն այստեղ առաջինն է, կա վերջից թերի մի
բառ՝ Փառկուն: Մենք համարում ենք, որ ցուցակի ոգուն համաձայն դա սլիտի
լինելը Թանկրիդուլի գյուղի անունը: Արդյոք այդպիսի անունով գյուղ եղե՞լ է
Գեղարբունիքում: Սա. Օրբելյանի ցուցակում կա Փառականք¹⁹ անունով գյուղ,
որը հիշատակված է Վարդենիք և Վանական գյուղի մոտ. իսկ Զամբուի մեջ այդ
նույն գյուղը հիշված է Փառկունիս ձևով, որպես Մաքենյաց վանքի թեմ²⁰:

Համոզված ենք, որ Տաթևի արձանագրության մեջ Թանկրիդուլի անվան
դիմացի թերի Փառկուն... գյուղը նույնն է Փառականք-Փառականիսի հետ, որը
և վերին Քյուլաղրանի հին անունն է ու մելիքական այս տոհմի նստավայրը:

3. ԷՀԻԷ, ՈՐԴԻ ՊՈՒԴԱՂԻՆ ԹՈՌՆ ՏԵԼՈՒՂԱՐՏԱՇԻՆ

Մեր ունեցած արձանագրական նյութերի մեջ ուղղակիորեն այս տոհմին
վերաբերող ոչինչ չունենք, բայց հիշատակված նախնիի անունը — Տէլուղար-
դաշ — առիթ է տալիս որոշ հնարավոր կռահումների: Այս անունը թուրքերեն
է, հայերեն բառացի կնշանակի զիժ եղբայր: Ներկա Կամոյի շրջանի Սարու-
խան գյուղի անունը մինչև վերջերս Դալուղարդաշ էր, բնականաբար Սա. Օր-
բելյանի ցուցակների մեջ այդ տեղանունը չկա, բայց Զամբու ունի այդ անու-
նով գյուղ, որը մտնում է Հայրավանքի թեմի մեջ:

Զամբուի ցուցակի տեղանունների ամբողջ ցանկը ցույց է տալիս, որ ներ-
կա Կամոյի շրջանի (Նոր Բայազետ) բոլոր գյուղերը եղել են Հայրավանքի թեմի
մեջ, որոնց թվում և Դալուղարդաշը, հետևաբար Զամբուի Դալուղարդաշը նույնն
է այժմյան Սարուխան-Դալուղարդաշի հետ, որը շրջանի մեծ գյուղն էր:

Տաթևի կոնդակի մեջ Դալուղարդաշը անձնանուն է, իսկ Կամոյի շրջա-
նում այն տեղանուն է, կարծում ենք, որ փաստաթղթի Տէլուղարդաշը եղել է
անվանադիրն այս գյուղի. հավանական չենք համարում, որ նա գյուղի հիմ-
նադիրը եղած լինի, կարծում ենք, սակայն, որ նա կամ նոր վերաբնակիչների
առաջնորդ, կամ աղդեցիկ մարդ է եղել այնքան, որ մոռացնել է տվել գյուղի
հին անունը և շրջակայքի բնակիչները այդ գյուղը հիշատակելիս այլևս գյուղի
անվան փոխարեն պարզապես ասել են Դալուղարդաշի գյուղ: Այս դարերում

¹⁸ Մի տապանադիր էլ կա պարոն Լալի, մելիք Տաթևուի անունով, ուր ասված է «Գեղչեն Գորեսոյ»:

¹⁹ Ս տ է փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Կ Ա Ն, Պատմություն, էջ 514:

²⁰ Մ Ի մ ե ո ն Ե ր ե ա ն ց ի, Զամբու, էջ 283:

բազմաթիվ թուրքանուն գյուղեր կան Հայաստանում՝ մարդկանց անուններով, հենց նույն Գալուղարդաշ-Սարուխանի հարևանությամբ մինչև վերջերս կային Քյոսամահմատ (հնում Գանձակ, այժմ Բաղիկյան), Քյարիմբանդ և ուրիշները, որոնց միայն մի մասի հին անունները հնարավոր է լինում վերականգնել՝ շնորհիվ տեղում պահպանված հին արձանագրությունների:

Այս տոհմի տիրույթը համարելով Գալուղարդաշ-Սարուխան գյուղը, նոր իմաստ են ստանում այդ գյուղում պահպանված մի քանի տապանագրերը: Նախ ասենք, որ գյուղում եղել է շատ մեծ գերեզմանատուն, բայց այժմ բոլորովին ավերված է և միայն հատ ու կենտ խաչքարեր և տապանաքարեր են մնացել, իսկ հին տեղագիրներից միայն Սմբատյանցն է, որ երկուսն արտագրել է, որից նույնությամբ վերցրել է և Ե. Լալայանը: Չնայած գերեզմանատան ավերված վիճակին, մենք այդ երկուսից բացի մի քանի ուրիշներն էլ գտանք: Այսպես, գերեզմանատան հյուսիս-արևմտյան եզրին իրար մոտ կանգնած են երկու խաչքարեր, որոնցից մեկի վերին մասում, կիսեղձ վիճակում մնացել է հետևյալը.

ՄԲ Խ[Ա.ՉՍ ԲԱ.ՐԵ]ԽԱ —

ԻՍ ՄԷԼԻՔ ՄԱ.ԼԽԱՍ —

ԻՆ. ԹՎ. ՌՃԼԹ: (1683)²¹:

Այս նույն խաչքարի դիմաց մեծ և տափակ տապանաքար է, որը գեպի վեր երեք աստիճանով նեղանում է. տապանաքարի արևմտյան ճակատին գրված է—

ԱՅՍ Է ՏԱ.ՊԱՆ [ՄԷ]ԼԻ —

Ք ՄԱ.ԼԽԱՍԻ ԹՎ. ՌՃԽԸ: ԷՐ (1699):

Այս երկու հուշարձանների վրայի թվականների տարբերությունը պիտի բացատրել հետևյալ կերպ: Մելիք Մալխասը իր կենդանության օրոք՝ 1683 թ., կանգնեցրել է խաչքարը, իսկ մահվանից հետո նրան թաղել են նույն խաչքարի դիմաց և տապանաքար դրել, որի վրա և նշանակել նրա մահվան թվականը՝ 1699 թ.:

Երկրորդ խաչքարի վերին մասը, ուր պիտի անձնանունը լիներ, բոլորովին ջարդոտված է, միայն թևերի արանքներում մնացել է թվականը՝

ԹՎ. ՌՃԿԱ: ԷՐ (1712):

Սրանցից ոչ հեռու գտնվում է մի մեծ պատվանդան, որի վրա երկու դատարկ փոսեր կան խաչքարերի համար, որոնք երկուսն էլ կորած են, բայց պատվանդանի առաջ մնացել են երկու մեծ և տափակ գերեզմանաքարեր. դրանցից մեկի վրա գրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԵԼԻՔ

ՄԱՆՈՒՉԱՐԻՆ,

իսկ մյուսի վրա.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՆԷՐՍԷՍԻՆ

²¹ Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն ց, էջ 503: «Ազգագրական հանդես», 19, էջ 136: Երկու հրատարակիչներն էլ միայն խաչքարի արձանագրությունն ունեն և թվականի մեջ կրկնակի սխալ տառերով՝ ՌՃԽԸ և թվանշաններով 1709:

Սմբատյանցի ժամանակ այս պատվանդանի վրա կանգնած են եղել խաչքարեր, որոնցից առաջինի արձանագրությունը նա արտագրել է այսպես.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽՈՍ Է ՄԵԼԻՔ ՄԱՆՈՒՉԱՐԻՆ. ԹՎ ՌՃԿԲ (1713)²²:

Բացի մելիք տիտղոսով կոչված Մալխասից և Մանուչարից, որոնք ժամանակով 90—100 տարի ավելի ուշ են քան Տաթևի վավերագիրն ստորագրած է՛հի՛ է Գելուղարդաշյանը, այս գյուղից մենք ունենք մի քանի ուրիշ արձանագրություններ էլ, որոնք ըստ անձնանունների և պատվանվան պետք է կապ ունենան մելիքական այս տան հետ և թվականով էլ միջանկյալ տեղ են գրավում. հիշենք դրանցից երեքին: Գյուղամիջում եղել է ս. Խաչ անունով եկեղեցի, որը քանդելու ժամանակ բեմի ճակատից հանվել է մի մեծ և գեղաքանդակ խաչքար, այն տեղափոխել են և դրել գյուղացի Հայկազ Մալխասյանի բակում, տեղափոխելու ժամանակ խաչքարը մեջտեղից կտրվել է և քիվին եղած մեկ տող արձանագրությունը ջարդոտվել, բայց խաչի կողքերին պահպանվել է հետևյալը.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ ԲԱՐԷԽՈՍ

ՂԱՒԼԻ ԱՂԻՆ

ԹՎ ՋՂԷ (1548):

Մի փոքր խաչքար, որն ազուցված է ս. Գևորգ եկեղեցու արևելյան պատին, արտաբուստ, ունի հետևյալ արձանագրությունը.

ՍՐ ԽԱՉ ԲԱՐ[Ե]ԽԱ[ԻՍ] ՂԱՉԱՐ[ԻՆ], ՀԶԱՐՊԷԿԻՆ

ԹՎ: ՋՂԸ (1549):

Մի մեծ և գեղաքանդակ խաչքար ազուցված է Թուխ մանուկ մատուռի հարավային պատի մեջ, ներբուստ, որի քիվին և թևերի շուրջը գրված է.

ՍՐ ԽԱՉ ԲԱՐ[Ե]ԽԱԻՍ ՏԻՐՈՒՏ ՊԷԿԻՆ

ԹՎ. ՌԻՉ (1577):

Տարաբախտաբար մեր ունեցած բոլոր այս նյութերը տապանագրեր են, որոնցից և ոչ մեկի մեջ ազգակցական կապեր չկան հիշատակված, բայց նկատի առնելով մելիք, աղա, բեկ, տիտղոսների գործածությունը նույն գյուղի սահմաններում ժամանակի մի կարճ տևողության ընթացքում, համոզված ենք. որ դրանք բոլորը նույն տոհմին պատկանող մարդիկ են, որովհետև մեկ գյուղում մի քանի մելիքներ չէին կարող լինել, իսկ բեկ տիտղոսով էլ կոչվել են մելիքների եղբայրները և որդիները:

Այսպիսով հավանական ենք համարում, որ Գելուղարդաշյան այս տոհմի բնակավայրը եղել է Կամոյի շրջանի (Նոր Բայազետ) Գալուղարդաշ (այժմ Սարուխան) գյուղը, որ հին անունն անհայտ այս գյուղի անվանատերն է տոհմի պետ Գելուղարդաշը, և որ այստեղ եղած տապանագրերի մեջ հիշատակվող բեկերն ու աղան՝ այս նույն տոհմի անդամներն են, թեև տապանագրերի համառոտ բովանդակության հետևանքով, կապ ստեղծել նրանց մեջ հնարավոր չէ:

Վերջացնելուց առաջ մի փաստ էլ նշենք անձնանունից սերվող տեղանվան մասին և այն ոչ ընդհանրապես, այլ տոհմին վերաբերող: Տեսանք, որ այս տոհ-

²² Մ. Սմբատյանց, էջ 503: «Ազգագրական հանդես», 18, էջ 138:

մի անդամներից մեկը մեկիք Մանուչարն է, մահացած 1713 թ.: Ինչպես երևում է սա նույնպես շատ ազդեցիկ մարդ է եղել, որովհետև սրա անունով է մինչև այժմ կոչվում այն ընդարձակ անբնակ դաշտավայրը, որն ընկած է Բայազետի և Մարտունու շրջանների միջև: Դաշտավայրը միանգամայն դուրկ է թե՛ սոսոգման և թե՛ խմելու ջրից, բայց պարարտ հող է և Կամոյի շրջանի 3—4 գյուղերի ցորենի շտեմարանը: 10-ի շափ քառակուսի կիլոմետր տարածության վրայ ցցված բլրակների լանջերին մնում են հին փոքրիկ բնակավայրերի հետքեր և բազմաթիվ նախապատմական դամբարաններ: Ժողովուրդը այս դաշտավայրը կոչում է «Մանիշարի հովիտ» և ավանդաբար էլ պատմում, որ հովիտն իր անունը ստացել է մեկիք Մանուչարից, որն այնքան հարուստ է եղել, որ շահի-վորքերին մի քանի օր կերակրել է իր շտեմարաններից²³:

4. ԹԱՐԽԱՆ ՔԹԱՇԻՆԵՅԻ

Այս անձնավորության ու նրա տոհմի մասին ոչ մի նոր բան չենք կարողացել հայտնաբերել, թեև հաստատապես ճշտել ենք նրա բնակավայր Քթաշենի վայրը և տեղում մանրամասն հետազոտություններ կատարել:

Քթաշեն անունով գյուղ Ս. Օրբելյանի ցուցակում չկա, իսկ Զամբուի մեջ կա Քթափոր ձևով, բայց Զամբուի այն օրինակի մեջ, որն օգտագործել է Շահ-խաթունյանցը, գրված է Քթաշեն²⁴: Դեռևս Ալիշանը այդ երկու ձևերի մեջ նույն տեղանունն է տեսել²⁵:

Այժմյան Բասարղեշարի Կարճաղբյուր (նախկին Գյոդակ բուլաղ) գյուղից 6—7 կմ դեպի հարավ (ավելի մոտ Յարփուզլու գյուղին, որի հանդաման է այժմ), կա մի գյուղատեղի, որի մեծ մասն արդեն հարթվել և արտերի է վերածվել, բայց մնացել է մի փոքր տարածություն, որի կենտրոնում եկեղեցու հիմնապատերն են և շուրջը կանգնած խաչքարեր: Խաչքարերի թվականներից ամենահինը XV դարի երկրորդ կեսից է: Եկեղեցին էլ իր անմշակ քարերով և շինարարական տեխնիկայով վերաբերում է այդ ժամանակներին: Ավերակ եկեղեցու մեջ իրար կից կանգնած են երկու խաչքարեր, դրանցից հարավայինը ավելի զեղեցիկ է, նրա ճակատին քանդակված են սրբապատկերներ ու կենդանիներ, որոնց ստորին մասում կարճ բացատրություններ:

ՏՐ	ԱՄ
ՅՍ	ՔՍ
—	
ՏՐ	ԴԱԻԻԹ

Թիկունքին՝ 13 տող արձանագրություն.

ԱՄՍՈՒԾՈՂ ՄԵՔ ԴԱԻ —

ԻԹ ԷՐԵՅՍ: Ե: (5)

ՈՐԳԻՔՄ՝ ՍՈՒԼԹԱՆ

ՂՈՒԼԻՆ, ԵՂԻՇԻՍ, ԹՈՌ —

Ն ՂԱԼԱՄԻՆ, ՈՐ ԵՆՔ

ԾՆՈՒՆԳ ՍԱՐՈՒ ԱՄԻՐ —

²³ Տե՛ս նաև «Ազդարը. հանդես», 18, էջ 132.

²⁴ Հ. Շահխաթունյանց, Բ, էջ 261.

²⁵ Ղ. Ալիշան, էջ 39, 64.

ՀԱՆԻՆ, ՈՐ ԲԱԶՈՒՄ ԶԱՆ —
 ԻԻ ԵԻ ՀՆԱՐԻԻ ԲԵՐԵՒ ՍԱ —
 ԲԳԱՀՆԱՅ ՊՈՒՒ ՍԱՐԻՆ
 ԶՈՒՐՆ Ի ԳԱՇՏՆ ԳԹԱՅ —
 ՇԻՆԱՅ, ՇԻՆԵԱՅ: Բ: ԶԱ —
 ՂԱՅՆ, ԵԹՈՂ ՀԱՐԵՆ —
 ԻՔ ԻԻՐ ԾՆԸՆԳՈՅ:

Իսկ հարավային կողմին՝ Տ կարճ տողով.

ԳԱԻԻ —
 Գ ԷՐԷՑ
 Կ[ԱՆ]Կ[Ն]Ե —
 ՑԱՔ Խ —
 ԱԶԵՐ —
 Ս ԲԱՐԵ —
 ԽԱԻՍ
 ՄԵՐ

Երկրորդ խաչքարի քիվին միայն հետևյալ կարճ հիշատակագրությունը կա, որից պարզվում է, որ այն կանգնեցված է վերահիշյալ Դավիթ երեցի որդի Սուլթանղուլի հիշատակին:

ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՒՎԹԱՆՂՈՒԻՆ

Այն հանգամանքը, որ գրչագրերում Քիթաշին և Քթաշին ձևով է գրված այս տեղանունը, իսկ արձանագրության մեջ Գթաշեն հարկավ կասկածի տեղիք տալ չի կարող, դա պարզապես գրիչների և կամ տեղական արտասանության տարբերությունն է միայն, իսկ տեղագրությանը գյուղատեղը հետո չէ Շողագավանքից, որի վեմի մեջ է հիշատակված Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից:

Ինչ վերաբերում է ժամանակի խնդրին, տարաբախտաբար երկու խաչքարերից և ոչ մեկի վրա թիվ չկա, բայց դրանց ընդհանուր ոճը և ապա բաղմամբիվ ուրիշ թվագրվածները, որ կան տեղում, ինչպես շեշտել ենք, վերաբերում են XV դարի վերջերին և XVI դարին:

Թե երբ է դադարել կյանքն այս գյուղում՝ ճշտորեն սահմանել չենք կարող. մեր արտագրած տապանաքարերից ամենանորը վերաբերում է 1671 թվականին, բայց նա շեն է եղել, անշուշտ, Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք (մինչև 1780 թ.), այլապես չէր հիշատակվի «Զամբում»:

Ավարտելուց առաջ հարկ կա որոշ դիտողություններ անել այս գյուղի և մեջ բերված արձանագրության վերաբերյալ տեղագրական գրականության մեջ սպրդած անճշտությունների մասին:

Գեռևա Սմբատյանցի նկարագրության մեջ այս ավերակները շփոթված են վերին Քյուլաղրանի (Փառանկունք) հետ²⁶, այդ շփոթմունքը առավել խորացրել է Ե. Լալայանը. հետևելով Սմբատյանցին՝ վերին Քյուլաղրանի նկարագրության մեջ է տեղագրել վերևի կարևոր արձանագրությունը և վայրն էլ կրճրել «Վերին Քյուլաղրան կամ Կարմիր խարապա» անունով²⁷: Ճիշտն այն է,

²⁶ Մ. Սմբատյանց, էջ 553:

²⁷ «Աղղագր. հանդես», 19, էջ 7:

սակայն, որ տեղացիք դրանցից յուրաքանչյուրի համար ունեն առանձին անուններ՝ Վերին Քյուլաղրան և Կարմիր խրբեր: Այս երկու ավերակները 20 կիլոմետրի շափ իրարից հեռու են. առաջինը ներկա Ալուշալու գետակի հովտի սահմանումն է, իսկ երկրորդը Կարճաղրյուր գետակի, որի մասին Լալայանն ունի միայն հիշատակություն. ըստ երևույթին տեղում անձամբ չի եղել²⁸:

Բայց ավելի կարևոր է արձանագրության վերձանման հարցը: Լալայանը, որը միակ հրատարակիչն է այդ կարևոր արձանագրության, վերջին տողերի մեջ եղած տեղանունները բուրբուլին այլակերպել է, որոնց կարգին «դաշտն Գթայչինայ» բառերի մեջ, դաշտն հասարակ անունը գրել է մեծատառով՝ Գաղձըն ձևով և համարել է գյուղի անունը և ընդհանրապես արձանագրության վերջին տողերը դարձրել է անիմաստ:

5. ՇԱՀՈՒՊԱԹ ԳԱՒԱՌՆԵՅԻ, ՈՐԴԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅՏՈՒՐԻՆ, ԹՈՌՆ ՄԻՐԱՆՇԻՆ

Գավառնի տեղանունը մասնացույց է անում Շաղուրաթի նստավայրը. դա ներկա Կամո քաղաքն է (նախկին Նոր Բայազետը): Լավ հայանի է, որ այս վայրի հին անունը Գավառ էր (ժողովրդական արտասանությամբ Քյավառ)²⁹ և իրոք, Շաղուրաթի տոհմական գերեզմանոցը գտնվում է Կամո քաղաքի արևմրտյան մասի «Դարի դուխ» կոչված գերեզմանատանը, որը տեղադրված է հին, նախաուրարտական բերդի ավերակների մեջ, որտեղից և 1927 թվականին գտնվեց սեսպագիր արձանագրություն:

Այդ գերեզմանատան արևմտյան ծայրին երկու շարքով կանգնած են Բայազետի տանուտերերի խաչքարերն ու տապանաքարերը:

Շաղուրաթն իրեն անվանել է «թոռն Միրանչին». այդ և այն պատճառով, որ դրանից ավելի հների մասին ստույգ տեղեկություններ չունենք, մենք ևս հարմար ենք գտնում այդ տոհմը կոչել Միրանչենց տոհմ:

Մեր հավաքած նյութերի մեջ Միրանչը (ուղիղ ձևն է Միրանչահ) երևան է գալիս որպես հայր և պապ: Տոհմի հնագույն տապանաքարը Միրանչի որդի Ասավաժատուրինն է, որը և Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած Շաղուրաթի հայրն է: Այդ տապանաքարը մի մեծ (235×72 սմ) տափակ քար է, այժմ մեջտեղից կոտրված, բայց երկու մասն իրար կից, երեսին երկու տողով և մեծ տառերով գրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՄԱՏՈՒՐ ԱՂԻՆ, ՈՐԴԻ ՄԻՐԱՆՇԻՆ

ՏԱՆՈՒՏԷՐ ԳԱՒԱՌԻՍ, ՅԻՇԵՅԷՔ Ի ՔՍ ԹՎ. ԶՀԳ. (1524)³⁰:

Աստվածատուրի տապանաքարի կողքին գտնվում է մի այլ մեծ տապանաքար, նույնպես երեսին գրված երկու տող.

²⁸ Անդ, էջ 9:

²⁹ Թ. Ավգարեղյանը գտնում է, որ Գավառ տեղանունը ծագում է ավելի հին Գավառնի տեղանունից և ոչ թե հասարակ գավառ ձևից (տե՛ս նրա «Նոր-Բայազետի նորագյուտ սեսպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը» հոդվածը «Տեղեկագիր», ՀՍԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, 1927, № 2, նաև առանձնատիպ, էջ 15):

³⁰ Հրատարակված է շատ անգամ, բայց բոլոր դեպքերում հավելումներով ու կրճատումներով: Ս. Զ ա լ ա լ յ ա ն ց, Ծանապարհորդություն, Բ, էջ 126 (այսուհետև՝ Ս. Զ ա լ ա լ յ ա ն ց): Ղ. Ա լ ի շ ա ն, էջ 44: Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն ց, էջ 58: «Աղգաղը. հանդես», 19, էջ 112:

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՇԱՀՍԱԽԹԱՆԻՆ, Է ԿՈՂԱԿԻՑ
ԱՄԱՏՈՒՐ ԱՂԻՆ, ԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ. ԹՎ. 22 (1531):

Ի լրումն այս տապանաքարերի, պիտի հիշատակենք նաև, որ դրանց մոտ կանգնած է մի մեծ պատվանդան, վրան իրար կից երկու գեղեցիկ խաչքարեր³¹, որոնցից հյուսիսայինի քիվին և ստորին մասում գրված է.

ՄԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐ[Ե]ԽԱԽՍ ՇԱՀՍԱԽԹԱՆԻՆ, ԹՎ. 26Գ (1534),

իսկ հարավայինի հակատին.

ՄԲ ԽԱ[Չ]Ս ԲԱՐԵԽԱԽՍ ՇԱՀՈՒԲԱԹ ԱՂԻՆ, ԹՎ. 26Գ (1534)³²:

Այսպիսով հուշարձանների այս խմբի վրա եղած արձանագրությունների բովանդակությունը միանգամայն որոշակի պարզում է Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած Շաղուրաթի բնակավայրը և դեռ ավելին, հայտնաբերում է նաև նրա մոր անունը՝ Շահսուլթան:

Տեղում կատարած մեր ուսումնասիրությունները առատ նյութ են տալիս այս տոհմի ցանկը կազմելու համար: Բայց նախքան դրանց անցնելը, հարկավոր է վերջինների մասին մի փոքրիկ պարզաբանում: Շահսուլթանը, ըստ երկրորդ տապանագրի, մահացել է 1531 թ., իսկ երրորդ արձանագրությունը գրված է 1534 թ.: Այս թվացող անհարիրությունը հասկանալի է դառնում հաջորդ արձանագրությամբ, որն իր և որդի Շաղուրաթի անունն է հիշատակում: Ինչպես ասացինք մայր ու որդու խաչքարերը կանգնած են մի պատվանդանի վրա, տապանաքարերից մի փոքր հեռու, ուրեմն ոչ թե նրանց զլխին, ինչպես սովորաբար լինում է, երբ գերեզմանն է վերջնական ձևավորվում: Հետևաբար 1534 թվականի խաչքարը կանգնեցվել է տոհմական գերեզմանոցում Շաղուրաթի կողմից՝ ի հիշատակ իր մոր, և այդ կանգնեցման թվականն էլ նշված է խաչքարի վրա, իսկ Շահսուլթանը մեռել է 1531 թվականին:

Անդրադառնալով նախ Շաղուրաթին, հիշենք, որ նա Տաթևի փաստաթուղթը ստորագրել է 1513 թ., իսկ իր մոր և իրեն համար խաչքարեր կանգնեցրել է 1534 թ.: Բայց այժմ կորած մի տապանագրից երևում է, որ նա հենց այդ թվին էլ մահացել է. մոր կողքին կանգնած նրա խաչքարի դիմաց՝ ժամանակին և՛ղել է տապանաքար հետևյալ արձանագրությամբ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՇԱՀՈՒԲԱԹ ԱՂԱՅԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՏԱՆՈՒՏԷՐ
ԳԱՒԱՌԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՅԱԻ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ³³:

Որպես տոհմական ավագ՝ Շաղուրաթին հաջորդել է նրա եղբայրը, Թուման, սրա տապանաքարը և խաչքարը գտնվում են տոհմական գերեզմանատան հյուսիսային մասում. տարաբախտաբար երկուսն էլ առանց թվականի: Խաչքարի քիվին գրված է.

ԿԱՆԳՆԵՅԱԻ ԽԱԶ[Ս] Ի ՓՐԿՈՒԹԵ ԹՈՒՄԱ ԱՂԻՆ,
ՈՐ Է ՈՐԳԻ ԱՍՏ[ՈՒԱԾԱ]ՏՈՒՐ ԱՂԻՆ:

31 Խաչքարերն իրենց պատվանդանով թերթված են գեպի առաջ, բայց դեռ կանգուն են:

32 Ս. Ջ ա լ ա յ յ ա ն ց, էջ 126: Ա լ ի շ ա ն, էջ 44:

33 Մ. Սմբատյանցը (էջ 58) խաչքարի և տապանաքարի արձանագրությունները միացրել է և թիվը նշանակել 20Գ, որը սխալ է: Ինչպես տեսանք թվականը խաչքարի վրա էր 26Գ. Թ. Ավգալիսկյանը ճիշտ է թվագրել (տե՛ս. Անդ, էջ 13):

իսկ դիմացի տապանաքարի վրա.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԹՈՒՄԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԳԻ ԱՍ[ՏՈՒԱ]ԾԱՏՈՒՐ ԱՂԻՆ:
ՀԱԽՆԱԶԱՐ, ԹՈՄԱ, ԿՈՒՂԱՂԱՅՔ:³⁴

Թոյր հրատարակիչները առաջին արձանագրության վերջում դնում են թվականը՝ ՌԽՆ (1596), որը մենք տեղում չենք տեսել ու գրել. կարծում ենք, որ հրատարակիչներից հնագույնը շփոթել է և մյուսներն էլ մեքենայորեն կրկնել են նրան:

Երկրորդ արձանագրության վերջին երեք անունները գրված են խաչքարի հարավային նեղ կողին՝ սղումներով: Սղումները լրացրել ենք դրանց լրիվ ձևերը քաղելով հարևան խաչքարերից ու տապանաքարերից: Այդ անունները կրողները, անշուշտ, Թումա աղայի զավակները կամ թոռներն են, որոնք կանգնեցրել են խաչքարերը:

Թումա աղայի կնոջ անունը կրող խաչքարը կանգնած է ամուսնու խաչքարի հետ միևնույն պատվանդանի վրա, որի քիվին, ստորին մասում և հարավային կողին գրված է.

ՇՆՈՐԶԻՆ ԱՅ ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ Խ[Ա]ԶՍ ՓՐԿՈՒԹԵ ՀՈԳՈՅՆ ՊԱՐՈՆ ՀԵՂԻՆԻՆ
ՄԲ ՄԱՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ԳՈՒՂԱՂԻՆ ԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՄ. ԹՎ. ԶՂԷ (1548)³⁵:

Տոհմի այս սերնդին վերաբերող մի հուշարձան էլ, որն այժմ տեղում չկա, եղել է մի տապանաքար, այսպիսի արձանագրությամբ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՓԻՐԻ ԲԷԿԻՆ, ՈՐԳԻ ԹՈՒՄԱՆ ԱՂԱՅԻՆ
ԹՎ: ԶՂ: (1541)³⁶:

Ինչպես տեսանք Թումա աղայի և իր կնոջ՝ Հեղինեի հուշարձանների վրա, որպես նրանց կանգնեցնողներ, հիշատակված են նրանց զավակներից կամ թոռներից հեռեկայները՝ Հախնաղար, Թումա և Կուլաղա. դրանցից միայն Հախնաղարի անունով է մնացել այժմ առանձին խաչքար, որը պատվանդանից ընկած և կոտրված էր մեջտեղից, այդ պատճառով էլ տեղափոխվեց Երևան և պահվում է Մատենադարանում: Այդ խաչքարը շափաղանց կարևոր է թե իր վրայի արձանագրություններով և թե այն շինող-կազմող վարպետ Քիրամի արվեստի և կյանքի ուսումնասիրության տեսակետից:

Խաչքարի հակատին, թևերի շուրջը և ստորին մասում գրված է.

ՄԲ ՆՇԱՆՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ՀԱԽՆԱԶԱՐ ԱՂԻՆ
[ՔԻ]ՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ: ԹՎ: ՌԽԷ: (1598)³⁷:

Սակայն թե պատմական և թե Հախնաղարի դերն ու նշանակությունը բնորոշող ավելի կարևոր արձանագրությունը փորագրված է այդ նույն խաչքարի թիկունքին:

³⁴ «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 125: Ղ. Ալիշան, էջ 45: Մ. Սմբատյանց, էջ 57:

³⁵ Մ. Չալալյանց, էջ 125: Ղ. Ալիշան, էջ 44: Մ. Սմբատյանց, էջ 57: «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 111: Վերջին երկուսը Հեղինեի փոխարեն կարդում են Հիկնի:

³⁶ Մ. Չալալյանց, Բ, էջ 126: Ղ. Ալիշան, էջ 44: Մ. Սմբատյանց, էջ 59: «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 112:

³⁷ «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 111:

Ի ՓՈՆՈՒՄ ՂՈՒԶԻԿՊ —
ԱՇԻՆ ԳԱՐՎԻԺՈՒ ՈՒՍ
ՄԱՆԼԻՎԻՆ, ՈՐ ԳԱՎ —
Ա(ՌՍ) ԱՎԻՐԵՅԱԻ, ԹՎ: ՌԼ —
Ա: (1582), ԵՍ ՀԱՆՆԱԶԱՐՍ ԵԿ --
Ի ՇԻՆԵՑԻ ԹՎԻՆ: ՌԽ: (1591). ՈՎ Կ —
ԱՐԳԱՅ ԱՆ ՈՂՈՐ—
ՄԻ ԱՍԻՅՔ:

Ինչպես հայտնի է թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների թատերարևմ հանդիսացող Հայաստանի արևելյան նահանգները դաժան ավերածուխյունների ենթարկվեցին գրեթե ամբողջ XVI դարի ընթացքում, մինչև 1590 թվականի կարճատև հաշտության պայմանագիրը, որով ամբողջ Անդրկովկասը անցավ թուրքերի ձեռքը. վերահիշյալ արձանագրության մեջ նշված առաջին թվականով՝ 1582, պարզվում է, որ Գեղարքունիքը ավերածության է ենթարկվել այդ թվին և երկրորդ թվականով՝ 1591, որ Հախնազարը, ըստ երևույթին ժողովրդի հետ բռնած լինելով, վերագարձել է ու ղեկավարել Գավառի վերաշինությունը: Այդ փաստը կարևոր է նրանով, որ ապացուցում է այս աղա հորջորջվող տանուտիրական տոհմի երկարատև և ժառանգական բնույթը:

Սակայն Հախնազարի այս հուշարձանը խմբական է, այսինքն մի պատվանդանի վրա կանգնած են երկու խաչքարեր, որոնցից մեկի վրա վերևում բերված արձանագրություններն են, իսկ մյուսի վրա, որն ընկած է պատվանդանի դիմացը և նախորդի նման մեծարվեստ է, իր ճակատին ունի նախորդի նման ուռուցիկ տառերով հետևյալ արձանագրությունը:

ՄԹ. ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽ[Ա.Ի]Ս ՊԱՐ[ՈՆ] ՇՍ.ՀՆԱԶԱՐԻՆ:

Թվական չունի թեև, բայց խաչքարի ընդհանուր ոճը ապացույց է, որ նույն տաղանդավոր Քիրամի ձեռագործն է և ժամանակակից նախորդին: Շահնազարը կամ պիտի Հաղնազարի եղբայրը լինի կամ որդին:

Շահնազարով սկսվում է այս տոհմի ավաղների համար «աղա» կոչումի վերացումը և «պարոն»-ի սկզբնավորումը. բավականանանք միայն երկու օրինակով:

Վերջին հուշարձանների մոտ, նրանց սճով, մի պատվանդանի վրա կանգնած են երկու գեղաքանդակ խաչքարեր, հյուսիսայինի վրա նաև սրբապատկերներ. ճակատին, շրջանակների արանքում և ստորին մասում, գրված է.

ՄԹ ՆՇԱՆՍ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ, ՊԱՀԱՅՊԱՆ Է Պ[Ա]Ր[ՈՆ]

ԱՄԱՏՈՒՐԻՆ. ՅՍ. ՔՍ. ՏՐ. ԱՄ.

ԱՌԱՔԵԼ ՄԵԼՔ[ՍԷ]Թ. ԹՎ. ՌԻԶ (1577)³⁹:

հյուսիսայինի վրա

³⁸ Ս. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց ր (Բ, էջ 247) սխալ վերձանելով այս արձանագրությունը, Գավառի ավերումը վերագրում է Գաղստանից արշավող լեզգիներին:

³⁹ Ս. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց ր, Բ, էջ 125 (անունը Մասուր): Մ. Ս մ ր ա տ յ ա ն ց, էջ 54: «Ազգադր. հանդես», 17, էջ 3:

Մ Ի Ր Ա Շ Ե Ն Յ Տ Ո Հ Մ Ա Տ Ա Ռ

ՄԻՐԱՆՇ[ԱՀ]

ԱՍՏԿԱՄԱՏՈՐ ԱՂԱ. + 1524. ԿԻՆ ՇԱՀՍԱԽՐԱՆ + 1531

ՇԱՂՈՒԲԱՔ ԱՂԱ, 1513 + 1531 : ՔՈՒՐԱՆ ԱՂԱ. ԿԻՆ ՊԱՐՈՆ ՀԵՂԻՆԷ + 1548:

ՓԻՐԻ ԲԵՂ + 1541, ՔՈՒՐԱ. : ԿՈՒՂԱՂԱ. : ՀԱՆԱՂԱՐ ԱՂԱ. 1598 : ՊԱՐՈՆ ՇԱՀՍԱՂԱՐ ՊԱՐՈՆ ԱՍՏԱՐ, 1577: ՊԱՐՈՆ ՔԱՀՈՒՄ:

ՄԲ. ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽԱԽՍ Պ[Ա]Ր[ՈՆ] ԹԱՃՈՒՄԻՆ
ԱՌԱՔԵԼ ՄԵԼՔԻՍԵԹ ԿԱԶ[ՄՈՂ] ՏՐ. ԱՄ⁴⁰:

Տոհմական այս գերեզմանոցից դեռ շատ տապանագրեր և անուններ կան մեր ձեռքի տակ, բայց դրանց մեջ ուղղակի սերնդական կապ հաստատել հնարավոր չի լինում՝ այդ պատճառով էլ թողնում ենք: Սակայն արժե հիշատակել, որ 1531 թվականին երևան է գալիս դրանց մեջ մի նոր անուն՝ Տիլիճան, յուր կին Միրմա խաթունի հետ, և սրա սերնդի մի քանի անդամներ, որոնք իրենց հիշատակությունների մեջ Տիլիճանի որդի կամ թոռ են անվանվում: Կարծում ենք, որ սրանք Միրանշենց տոհմի մի երկրորդական ճյուղի ներկայացուցիչներ են, որովհետև իշխանական ոչ մի ախաղոս կամ պաշտոն չեն հիշատակում իրենց տապանագրերի վրա:

Այսպիսով, մոտ մի դար տևող այս տոհմի անդամների համար գործածված ենք տեսնում աղա, տանուտեր և պարոն կոչումները միայն և երբեք մեյիբ: Օրինական հարց է առաջանում, Գավառ ավանը, որը շրջանի մեծ գյուղը կամ ավանն է եղել, ինչո՞ւ մեյիբ չի ունեցել կամ մեյիբանիստ եղել, երբ նույն շրջանի երկրորդական գյուղերը մեյիբանիստ են եղել: Հաղիվ թե բավարար լինի սաել, թե չեն պահպանվել մեյիբների հուշարձանները, այն էլ այն դեպքում, երբ տանուտիրական տոհմից, ինչպես տեսանք, տասնյակներով են պահպանվել:

Մեր ձեռքի տակ կա մի փաստ, որը թերևս որոշ շափով լուսարանում է այդ բնդիրը: Կամո քաղաքի արևելյան ծայրին, ձորի մեջ, գետի ձախ ափին կա մի ավերակ, հասարակ եկեղեցի և շուրջը գերեզմանատուն, որի հարավային եզրին ընկած մի խաչքարի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը.

ՄԲ. ԽԱԶՍ ԲԱՐ[Է]Խ[Ա.Ե]Ս Է ԿԱՄԱԽ ԳԷՏԻՆ
(ԵԻ) ԷՎԱՏ ՄԷԼԻՔԻՆ. ԹՎ. Հ[ԱՅՈՅ] ՌԺԶ: (1637):

Այս արձանագրությունը, թեև բավական ուշ, բայց ապացույց է Գավառում մեյիբի գոյության. հնո՞ւց է սերվում մեյիբական այս ընտանիքը և արդյո՞ք կապ ունի Միրանշենց տոհմի հետ, չենք կարող պարզել:

6. ԲԱՇԱՐԱԹ ԿՈԹԵՅԻ

Կոթ գյուղը ներկայիս Մարտունու շրջանի Գետաշեն գյուղն է. մոտիկ անցյալում նա կոչվում էր ներքին Ագիաման: Սա. Օրբելյանի ցուցակում այն Գեղարքունիքի առաջին գյուղն է և հարկի ամենամեծ շափով: Բայց դրանից շատ առաջ էլ նրա մասին պատմագրական և արձանագրական տեղեկություններ կան, որոնց մեջ կոչված է գյուղաքաղաք, ավան⁴¹: Կոթ ավանը նստոցն էր Սյունյաց իշխանների Գեղարքունիքի ճյուղի: Այստեղ Գրիգոր Սուխան Բ իշխանը X դարի սկզբին շինեց ճարտարապետական նշանավոր մի հուշարձան, Կոթա ս. Աստվածածին տաճարը, որը թեև խիստ վնասված, բայց կանգուն է մինչև այժմ:

⁴⁰ Մ. Մ մ բ ա տ յ ա ն ց, էջ 58: «Ազգագր. հանդես», 17, էջ 112:

⁴¹ Մ. Աժաճնի IX դարի շինարարական արձանագրության մեջ Սուխան իշխանը հիշատակում է «ի քաղաքագիւղս Կոթայ, ի կացուածի իմոց նախնեացեա»: Տե՛ս Ս ա. Օ Ր Բ Է Լ յ ա ն, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1911, էջ 177:

Կոթ ավանի նշանակության բարձրացման պատճառն այն էր, որ Արարատյան դաշտից՝ Վայոց ձորի վրայով՝ դեպի Սևանա ավազանը և Արցախ անցնող ճանապարհը, դուրս գալով Սելիմի լեռնանցքից, այդ ավանում միանում էր դեպի նույն վայրերն ընթացող մյուս ճյուղի հետ, որն անցնում էր Կոտայքով, սպա Սևանի լճի հարավային ափերով:

Կոթ ավանի այդ կարևոր հանգուցային նշանակությունն ապացուցող մի անհայտ արձանագրություն է մեզ հաջողվել հայտնաբերել, որը և հարմար ենք համարում մեզ բերել:

Վերոհիշյալ ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային պատի տակ, արտարուստ, տապանաքարերի արանքում բնկած է տեղահան եղած մի որմնախաչ, որի ստորին մասում գրված է.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՐԳԻ —

Ս ՇԻՆԵՅԻ: Բ: ՓՆԴՈՒ —

Կ ԳԱԳԱ ԱՐԵՒՈ —

ՅՆ ԵՒ ԻՄ ՄԵՂԱՅ:

Գագիկը մեծ հավանականությամբ Բաղրատունին է և հավանաբար առաջինը (990—1020): Փնդուկները՝ իջևանատները անբաժան մասն էին կարավանային ճանապարհների, ներկա դեպքում ոմն Սարգիս, որը հավանաբար արքունական պաշտոնյա էր, երկու հատ միանգամից է շինել Կոթ ավանում:

Կոթ ավանը ներկա գյուղից շատ ավելի մեծ է եղել, նա տարածվել է գյուղի հարավային սարահարթի վրա, որտեղ մնում են բազմաթիվ հին շենքերի ավերակներ և նշմարվում փողոցների ուղղությունները:

Այսպիսով Կոթ ավանի տեղը միանգամայն ստույգ է, մնում է Տաթևի փատաթուղին ստորագրած Բաշարաթի հետքերը գտնել այստեղ: Վերևում հիշատակած Կոթա ս. Աստվածածին եկեղեցին ունի նաև հարավային մուտք. այդ մուտքի առաջ՝ պատին ուղղահայաց կանգնած են երկու շարք խաչքարեր, որոնք ձևացրել են մուտքի առաջ միջանցքանման տարածություն. այդ բոլոր խաչքարերը XV—XVI դարերի են և մեծ մասամբ Ակոբ վարպետի ձեռքի աշխատանքներ: Այդ խաչքարերի մի շարքը կաղմված է շորս հատից, որոնք կրպած են իրար. ստորին մասերը խրված հողի և թափված բեկորների մեջ: Այդ շարքերի առաջին խաչքարը, որը կից է պատին, ճակատին ունի մեկ տող հետևյալ արձանագրությունը.

ԵՍ ԲԱՇԱՐԱԹ ԱՂԷՍ, ՈՐԴԻ ԻՄ ՍՏԵՓԱՆՍ ԿԱՆԿՆԵՅԱՔ

ԽԱԶՍ ԱՍՈՒԿԱՆԻՆ:

որա կողքինի վրա մնացել է երկու բառ.

ԵՍ ԸՍՏԵՓԱՆ...

Երրորդի վրա՝ ամբողջ տողով՝

ԵՍ ԸՍՏԵՓԱՆ[Ս], ՂԱՍՈՒՄՍ, ԱԼՍԱՆՍ, ԿԱՆԿՆԵՅԱՔ

ՄԲ. ԽԱԶՍ:

չորրորդի վրա՝

ԵՍ ՄԱՆՎԵԼԷՍ ԿԱՆԿՆԵՅԻ ԽԱԶՍ ԲԱՐՍԵՂ ՔԱԶԱՆԱՅԻՆ

ԶԿԱԶՄՈՂ ԱԿՈՐ, Ի ԹՎ: ԶՂԱ: (1542):

Առաջին արձանագրության առաջին անունը — Բաշարաթ աղա, Տաթևի վավերագիրն ստորագրողն է անշուշտ, բայց ուշագրավ է այն, որ Տաթևի արձանագրության մեջ հիշատակված է նաև Ստեփանոս Կոթեցին. ներկա արձանագրությամբ պարզվում է, որ նա Բաշարաթի որդին է. նրա անունը կրկնվում է երեք անգամ այս խաչքարերի վրա: Խաչքարերի վրա մյուս հիշատակվածները անպայման Բաշարաթի գերդաստանի անդամներն են, բայց թե ի՞նչ կասցով, որոշել չենք կարող: Բայց այդ անունների շնորհիվ հեշտությամբ կասկ է ստեղծվում այստեղ կանգնած այլ խաչքարերի վրա հիշատակված մարդկանց հետ, որով պարզվում է, որ Բաշարաթի տոհմը մեծ և ազդեցիկ է եղել:

Բերենք այդ կարծիքը հաստատող մի քանի անուններ:

Ըստ առաջին արձանագրության Բաշարաթը խաչքարը կանգնեցրել է Ասուկանի հիշատակին: Այդ հազվագեյ անունը կրկնվում է հուշարձանի արևելյան պատի տակի զույգ խաչքարերից մեկի վրա, իսկ դրան կիցը՝ թվագրված 1543-ով, Սիրամարգինն է, անշուշտ, Ասուկանի ամուսինն է: Չորրորդ արձանագրության մեջ հիշատակված Բարսեղ քահանայի անունով կան երկու խաչքարեր իր և ամուսնու համար, կանգնեցված 1531 թվականին և ուրիշներ, որոնք չենք հիշատակում:

7. ՄԱԹԻՈՍ ԿԱՄԵՅԻ

Վերջին դարերի տեղագրական գրականության մեջ Կամ գյուղ չկա հիշատակված: Ամենավերջին հիշատակությունն ունի Սիմեոն Երևանցին՝ Կամիք ձևով, Մաքենաց վանքի թեմին պատկանող գյուղերի ցանկում⁴²:

Կամիք գրությամբ այս գյուղը գտնվում է նաև Ստ. Օրբելյանի մոտ, Գեղարքունիքի գյուղերի ցանկում 15 շափ հարկով⁴³, որից երևում է գյուղի խոշոր բնակավայրերի շարքին պատկանելը: Բայց բոլոր այս թուուցիկ հիշատակությունների հիման վրա գյուղի տեղագրությունը ճշտել անհնար է: Բարբախտարար գոյություն ունի Կամ գյուղի մասին մի հիշատակարան, ուր հիշատակվում են մեծ թվով անձնանուններ, որոնք, համեմատվելով մեր ձեռքի տակ եղած տապանագրերի հետ, հնարավորություն են տալիս այդ խնդիրը լուծել գրականորեն:

Սեանի վանքի ձեռագրերի ժողովածուի մեջ եղել է մի ճաշոց, գրված 1465 թվականին Գեղարքունիքի Կամ գյուղում⁴⁴, գրիչն է Հովհաննեսը, որը պանդրխտել է Վասպուրականից և հաստատվել Կամ գյուղում, ուր և գյուղի երկու քահանաների՝ տեր Մանվելի և տեր Ստեփանոսի պատվերով ընդօրինակել է այդ ճաշոցը: Ընդարձակ հիշատակարանի մեջ հիշված են պատվիրատու երկու եղբայր քահանաների ազգատոհմի բազմաթիվ անդամների անուններ, որոնց հիմնական ճյուղը կամ շարքը հետևյալն է՝ Ամիրբեկ և Գյուլ-մելիք, սրանց որդիներն են ձեռագրի պատվիրատուներ Մանվել ու Ստեփանոս քահանաները և Սուլթանն ու Ելբեկը, իսկ Սուլթանի որդիներն են Շահնագարը, Խոշնագարը,

42 Տե՛ս «Ջամբո», էջ 283:

43 Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 513:

44 Ն. Մ ա ո, Յուցակ համառոտ ձեռագրաց Սեանայ վանուց, Մոսկվա, 1892, էջ 18—19: Չեռագիրն այժմ պահվում է Մատենադարանում 3758 համարի տակ: Հիշատակարանը տե՛ս է. Խ ա շ ի կ յ ա ն, Ժեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 230—231:

Մարգարե դպիրը և Սահակը, ապա էլի բազմաթիվ ազգականների անուններ, որոնք շենք հիշատակում:

Այս հիմնական շարքի մեջ մեր նյութի համար կարևոր նշանակություն ունեցավ Սուլթանի որդիների շարքը՝ Շահնազար, Խոշնազար և Մարգարե դպիր անուններով:

Թերթելով մեր դաշտային օրագրերի տետրակները, Մարտունու շրջանի այժմ Աստղաձոր, նախկին Ալի-ղրուրխ գյուղի արձանագրություններից մեկի մեջ գտանք այդ երեք անունները միասին հիշատակված. այդ արձանագրությունը գրված է գյուղամիջի ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բակի հարավային մասում կանգնած մի զեղարանդակ խաչքարի վրա, որի միայն հյուսիսային նեղ կողմն է գրված հետևյալ արձանագրությունը, 19 կարճ տողով.

ԿԱՄԱԽՆ ԱՅ ԵՍ ՄԱՐԳԱՐԱՅ ՔԱՀԱՆԱՅ ԿԱՆԴՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ
Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՀՐՈՂՈՅ ԵՂԲԱԽՐՆ ԻՄՈՅ ՇԱՀՆԱՏԱՐԻՆ (ԵՒ) ԽԱԽՇՆԱՏԱՐԻՆ,
ՈՐ ՏՂԱ ՀԱՄԱԿԱՒ ՓՈԽԵՏԱԽՆ Ի ՔՄ:

Այն հանգամանքը, որ հիշատակարանի մեջ Մարգարեն դպիր է, իսկ արձանագրության մեջ քահանա, ոչ միայն որևէ չափով չի խախտում դրանց նույնության հարցը, այլև հնարավորություն է ընձեռում ավելի հավանական թիվ որոշել անթվական այս արձանագրության համար: Գպիր Մարգարեն անշուշտ մի հինգ տարի հետո արդեն քահանա կձեռնադրվեր, արձանագրությունից էլ երևում է, որ նրա ավագ եղբայրները երիտասարդ հասակումն են մահացել. այս բոլորը նկատի առնելով՝ կարող ենք հավանական համարել, որ արձանագրությունը գրված պետք է լինի ձեռագրի հիշատակարանից 10—15 տարի հետո, այն է 1475—1480 թվականներին:

Այս Աստղաձոր — Ալի զրուրխ — Կած գյուղի արձանագրությունների մեջ կան շատ անուններ ևս, որոնք համընկնում են Ճաշոցի մեջ հիշատակվածների հետ, բայց շենք հիշատակում, որովհետև ազգակցական շարքերով շեն միանում հիշատակարանի մեջ հիշվածների հետ, հետևաբար կարող են պատահական զուգադիպություններ լինել:

Ինչ վերաբերում է Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած և զեռ 19 տարի հետո էլ նույն տեղի արձանագրության մեջ հիշատակված մելիք կամ տանուտեր Մաթէոս անվանը, ապա այդպիսին չկա մեր ժողովածուի ոչ մի արձանագրության մեջ:

Այսպիսով մեզ հաջողվում է գեոևա Սա. Օրբելյանի մոտ հիշատակված և վերջին անգամ Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից հիշված Կածիր-Կած գյուղի տեղագրությունը միայն հաստատապես որոշել:

Բայց վերջացնելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ մի սխալ կարծիքի.

Գեղարբունիքը տեղագրող հեղինակներից Մ. Սմբատյանցը, որը ձամփորդել է այս կողմերում XIX դարի վերջին տասնամյակում, այս գյուղի նկարագրությունը սկսում է հետևյալ վերնագրով — Ալիզրուրխ ի հնում Խաչաձոր⁴⁵, որը նույնությամբ կրկնում է Ն. Լալայանը — Ալի-զրուրխ հնում խաչաձոր⁴⁶: Խաչաձոր անունով գյուղ չկա Սա. Օրբելյանի ցուցակում և ոչ էլ Սիմեոն

45 Մ. Սմբատյանց, Տեղեկագիր Գեղարբունի ծովազարդ գաւառի, էջ 543:

46 «Ազգագր. հանգես», 18, էջ 149:

կաթողիկոսի մոտ. Մմբատյանից առաջ Գեղարքունիքի տեղագրող Հ. Շահխաթունյանցը գիտի այս գյուղի միայն Ալիզըռքիս անունը⁴⁷: Թե ինչ հիմք է սենցել Մմբատյանցը գյուղի հին անունը խաչաձոր կնքելու՝ մեզ անհայտ է և թվում է կամայական: Ուզում ենք նշել և այն, որ գյուղը հին է, այստեղ հավաքած մեր արձանագրությունների ժողովածուի մեջ կան XIII դարին վերաբերողներ:

8. ԱՅՍՄԱՅԿՈՒԼ (ԳՈՒԼ) ԿՆԾՈՒՏԵՅԻ

Այս անձնավորության մասին տեղում ոչ մի հիշատակություն մենք չկարողացանք գտնել, թեև Կնձուտ անունով երկու գյուղ կա և երկուսն էլ շեն են: Այդ գյուղերը գտնվում են ներկայիս Մարտունու շրջանում և առնվազն XIX դարի սկզբից կոչվում էին ներքին և վերին Ղարանլուխ. ներքինը այժմյան Մարտունին է, իսկ վերինը նախորդից մոտ 3 կմ դեպի հարավ է գտնվում և այժմ էլ պահպանել է Ղարանլուխ անունը⁴⁸:

Կնձուտ տեղանունը Օրբելյանի ցուցակում չկա, բայց Ջամբուն ունի երկուսն էլ Մեծ և Փոքր Կնձուտ ձևով, որոնք մասնում են Մաքենաց վանքի թեմի մեջ: XIX դարի Ալաշկերտի գաղթականության ժամանակվանից ներքին Ղարանլուխն է նշանակալից եղել, բայց դրանից առաջ, Տաթևի վավերագիրն ստորագրելու ժամանակ, հավանաբար վերին Ղարանլուխն է մեծ ու նշանակալից եղել. նախ այն պատճառով, որ հին կարավանային ճանապարհը Սելիմի լեռնանցքից գալով մտել է վերին Կղնուտ և այդտեղից ուղիղ անցել Կոթ ավանը՝ մի կողմ թողնելով ներքին Կղնուտը: Վերին Ղարանլուխը լինելով Սելիմի լեռնանցքի նախադուռը Գեղարքունիքում, այդ ճանապարհի պահպանության համար ունեցել է բերդ-պահակատուն, որը գտնվում է գյուղի գլխին և համարվում է Ասողիկի հիշատակած Ալբերդը⁴⁹:

Գրանցից բացի այստեղ եղած գերեզմանատներն ու այլ հուշարձաններն ավելի շատ են, քան ներքին Ղարանլուխում: Այս հովտի շեն և ավեր բոլոր գյուղերի արձանագրությունների մեջ, որոնց թիվը մեր հավաքածուում 100-ի է հասնում, Գիւլ անվան հիշատակություն չկա:

Վերին Ղարանլուխում կա «Առաջնորդ գիւղիս» Սուքիաս աղա ԶԿԶ (1517) թվականից և նրա ազգատոհմը՝ մի քանի սերունդ, որոնց մեջ նաև բէկ-ով կազմրված անուններ, ինչպես՝ էլշիպէկ, սրա որդին Մելիքսէկ, նաև ոմն Ղարախան 1691 թվականից, ապա տանուտեր Ղուկաս 1651 թ. և սրա գերդաստանի անդամները: Մարտունիում (ներքին Ղարանլուխ) ունենք Տանուտեր Սարգիս, որդի Պաին, 1650 թվականից և սրա մի քանի հաջորդները՝ նույնպես տանուտերեր:

9. ՓԻՐԻ, ՈՐԴԻ ՂՈՒՊԱԹԻՆ, ԹՈՌՆ ՊԷՐԱՄԻՆ (ՊԻՐԱՄԻՆ)

Տաթևի պարտավորագիրը ստորագրած տասն անձնավորություններից այս միակն է, որի մասին ոչ մի տեղեկություն գտնել չենք կարողացել. մեր նյու-

⁴⁷ «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Աբարատայ», էջ 249:

⁴⁸ Ղ. Ալիշանը («Սիսականի» մեջ) հիշատակում է նաև միջին Կղնուտ, ավերակ. սա ավելի մոտ է այժմյան Մարտունուն և միայն մի փոքր եկեղեցու ավերակներ են մնացել: Մենք հետազոտել ենք նաև վերին Ղարանլուխից 3—4 կմ հեռու՝ ձորի մեջ գտնվող «Գոմեր» կոչվող գյուղատեղի արձանագրությունները:

⁴⁹ Նման բերդ-պահակատուն կա նաև Սելիմի լեռնանցքի Վայոց ձորի մասում և կոչվում է Սուլիմա բերդ:

թերի մեջ. հարկավ այստեղ հիշատակված երեք անձնանուններից յուրաքանչյուրն էլ կա, բայց անշատ և տարբեր տեղերից, հետևաբար վստահորեն չենք կարող նույնացնել, մանավանդ որ գյուղի անունն էլ չկա հիշատակված:

10. ԿՈՒՆԳՈՒԶ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ

Տաթևի վավերագիրն ստորագրող այս վերջին անձնավորության բնակավայրը ճշտվում է տեղում պահպանված արձանագրությունների շնորհիվ: Այս գյուղը գտնվում է Կամոյի շրջանում (Սոր Բայազետ), քաղաքից 7—8 կմ դեպի հարավ, այժմ կոչվում է Բատիկյան (նախապես՝ Քյոսա Մահմատ):

Գյուղի Գանձակ անունով հին հիշատակությունը վերաբերում է Սիմեոն Երևանցուն. այն հիշատակված է «Ջամբուի» մեջ՝ Հայրավանքի թեմական գյուղերի ցանկում⁵⁰: Այիշանը, ինչպես նրան հետևելով նաև Լալայանը, ենթադրում են, որ Գանձակ անունը Ստ. Օրբելյանի ցուցակի Գանձաղանտառը պիտի լինի⁵¹:

Արդ, ներկա Բատիկյան գյուղում կա մի հինավուրց եկեղեցի, հավանաբար կառուցված IX դարում, որի ներսի և շրջապատի հուշարձանների վրա եղած արձանագրությունները ո՛չ միայն Գանձակ գյուղի տեղագրությունն են ճշտում, այլև Գունդուղի տոհմի մասին արժեքավոր մանրամասնություններ հաղորդում:

Եկեղեցու ներսում, նրա հարավային պատի տակ գրված է մի տափակ և խիստ մեծ տապանաքար (2,15 × 1,5), որը վերևի մասում շորս աստիճաններով հետզհետե նեղանում է. տապանաքարի երեսին քանդակված է ննչեցյալ և արձանագրված է.

ԹՎ ԶԿԲ: (1513) ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱԶԱՐԻ —

ԻԱ, ՈՐ ԷՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԳԱ. —

ՆԶԱԿԻՍ. Յ[Ի]Շ[Ե]Յ[Է]Ք Ի ՔՍ.

ԵՍ ԳՈՒՆՏՈՒԶՍ Կ —

ԱՆԿՆԵՅ[Ի] ՏԱՊԱՆՍ⁵²:

Նույն եկեղեցու ներսում, հյուսիսային խաչքնի արևելք նայող երեսին գրված է.

ԵՍ ԿՈՒ[Ն]ՏՈՒԶՍ. ԻՄ

ՈՐԳԻՔՆ. ՄԵՔ

ԳԱՆՁԱԿԱՅ ՄԵՆ

ՈՒ ՓՈՔՐ. ՇՐՃԱՅ —

ՊԱՏԻ ԳՌԱՆ ԳՈՄՆ

ԻՐ ԿԱԼՈՎՆ ՏՎԻՔ

ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ ՎԱԽՄ⁵³:

Այս տոհմի գործունեության հետ կապված հետևյալ արձանագրությունն էլ է եղել այստեղ, որը մենք գտնել չկարողացանք.

⁵⁰ «Ջամբու», էջ 284:

⁵¹ Ղ. Այիշան, էջ 42: «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 122:

⁵² Հ. Շահախանյանց, Բ, էջ 241: Մ. Սմբատյանց, էջ 501: Ղ. Այիշան, էջ 42:

⁵³ «Ազգագր. հանդես», 18, էջ 122: Ս. Ջալալյանց, էջ 501: Ղ. Այիշան, էջ 42:

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅ, ՈՐԳԻ ԿՈՒՆՏՈՒԶ,
ԱՂԻՆ, ՇԻՆԵՏԻ ՇՐՋԱՊԱՏ ԵԿԵՂԵՏԻՈՅՍ ՅԵՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ՄԱԻՐՆ,
ԻՄՈՅ ԱՐՂՈՒՆԻՆ ԵՒ ԵՂՔԱՐՅ ԻՄՈՅ⁵⁴:

Այս երեք արձանագրութիւնները (որոշ սխալներով) հրատարակված են՝ ինչպես ցույց ենք տվել ծանոթագրութիւնների մեջ, գրանցից բացի մենք գրտանք մեկ ուրիշը ևս. դա մի մեծ խաշրարի վրա է, որը կանգնած է նույն եկեղեցու բակում, մուտքի մոտ, նրա քիվին և ստորին մասում գրված է.

ԵՍ ՄԷԼԻՔ ՊԱՐԵՔ ՇԻՆԵԼ ՏՎԻ ԽԱԶՍ
ՈՐԳՈՅ ԻՄ ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ,
ՈՒՍԷՊ ԿԱԶՄՈՂ, ԵՍ ՉԵՄ ԱՐԺԱՆ:

Այս արձանագրութիւն մեջ հիշատակված անունները առայժմ չեն կապվում նախորդների հետ, բայց ստորև բերվելիք այլ արձանագրութիւնները կը պարզեն նաև այս խնդիրը:

Այս փաստերով վերջանում են մելիքական այս տանը վերաբերող տեղեկութիւնները կապված Գանձակ գյուղի հետ, բայց ոչ ընդհանրապես: Խնդիրն այն է, որ այս տոհմը, որին պետք է Աղարջան կամ Աղարիայի տոհմ անվանել, մեղ ծանոթ հնադույն անդամի անունով, իր նստավայրը փոխել է մեջ բերված վերջին արձանագրութիւն մեջ հիշատակված մելիք Պարեքի օրոք: Այս տոհմի հետ կապված հետագա հուշարձաններն ու արձանագրութիւններն արդեն դանձում են նույն շրջանի նորագույն գյուղում, որտեղ և թաղված են տոհմի ննչեցյալները: Նախքան տոհմի այդ տեղափոխութիւն պատճառների մասին ենթագրութիւններ անելը, ծանոթանանք նոր վայրում պահպանված նրանց հիշատակարաններին:

Նորագույն գյուղի մեջ մնում է կանգուն IX դարի վերջին Սահակ իշխանի կողմից շինված նշանավոր եկեղեցին: Այս եկեղեցու բակում էլ, նրա հարավային մուտքի դիմաց, թաղված են Աղարիայի տոհմից այստեղ տեղափոխվածների ննչեցյալները, որոնց վրա կան արձանագրված հուշարձաններ ևս՝ գրանցից ամենաընդարձակը և տոհմի պատմութիւն և ազգաբանութիւն համար կարևորը՝ մի գեղաբանդակ խաշրարի վրա է, որի ճակատին և ստորին մասում գրված է.

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ՄԷԼԻՔ ԲԱՐԵՔՍ ԿԱՆԿՆԵՏ —
Ի ՉԽԱԶՍ ՎԱՍՆ ՓՐԿՈՒԹԵ, ՀՈԳՈՅ ԻՄՈՅ,
ՄԵԼՔՍԷԹ ԿԱԶՄՈՂ, ԲԱՐԵՔԻՆ Է ԽԱԶՍ.

Իսկ թիկունքին.

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ՄԵԼԻՔ
ԲԱՐԵՔՍ, ԵՂՔԱՅՐ ԻՄ
ՉՍՏԵՓԱՆՈՍ ՔԱՀԱՆԷՆ,
ՈՐԳԻՆ ԻՄ ԳՈՒՆԿՉԱՅ ԲԷԿՆ,
ՀԱՐՆ ԻՄ ԳՈՒՆՏՈՒԶ ԱՂԷՆ,
ԵԿԻՆՔ ԳԱՆՉԱԿԱ, ՇԻՆԵՏ —

⁵⁴ Ղ. Ջ ա յ ա յ ա ն, Բ, էջ 124: Ղ. Ա յ ի շ ա ն, էջ 42: Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն, էջ 501: «Աղարք. հանդես», 18, էջ 122:

ԻՆՔ ԿԱՐՄՈՒ[Ն]ՃՍ, ՇԻՆԵՑԻՆՔ
ՇՐՋԱՊԱՏՍ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ
ՉԵԱԶԵՐՍ, ՈՐՔ ՅԵՐԿԻՐ
ՊԱԳԷՔ ՅԻՇԵՑԻՔ Ի ՔՍ:

Տոհմական այս ամբողջական հիշատակարանի մեջ բաց մնացած թվականը, գտնվում է այս հուշարձանին հարավից կից մյուս խաչքարի վրա, որի վերին մասերում գրված է.

ՄԲ Խ[Ա]ՉՍ ԵՂԻՍԱՔԵՑԻՆ.
ՄԵԼԻՔՍԷԹ ԿԱԶՄՈՂ. ԹՎ ՌԳ: (1555):

Այստեղ հիշատակված Եղիսաբեան անկասկած մեկիք Բարեքի ամուսինն է, իսկ հիշատակված թվականը վերաբերում է երկու խաչքարերին, որոնք ինչպես առաջինի մեջ էլ ասված է՝ շինված են միասին, դրան կարող ենք ավելացնել և այն, որ այս շրջանի նշանավոր կաղմող Մելիքսեթը, ինչպես և նրա հետևորդ Քիրամը, որոնք շատ այդպիսի խմբական-տոհմական խաչքարեր են կաղմել, սովորություն ունեն դրանցից միայն մեկի վրա թվական նշել և իրենց ստորագրությունը դնել:

Հուշարձանների այս խմբին է առնչվում նաև զույգ խաչքարերի դիմաց գտնվող տափակ ու մեծ գերեզմանաքարը (3 մ երկ. և 76 սմ լայն.), որը խրված է գետնի մեջ. երեսի կենտրոնում պատկերված է զավաղան, որի երկու կողքերին արձանագրություն, իսկ ծայրերին մի շորքտանի, հոշոտող վագր, եղջերու, որի ստների տակ գալարված վիշապ: Տապանաքարը, գտնվելով եկեղեցու բանուկ մուտքի դիմաց, ենթակա է եղել կոխոտման, այդ պատճառով էլ գրերն այժմ միանգամայն աննկատ են, դեռևս Սմբատյանը արտագրել է միայն անկապ տառեր, ավելացնելով. «ով կարող է թող կարգա, թե քաջ է թող խմանա»: Իսկ լայնյանը կարգացել է հետևյալը.

ԵՍ ՄԵԼԻՔ ՈՂԿԷՍ ՏԱՊԱՆՍ ՇԻՆԵՑԻ ԸՕՐ ԻՄՈՒՄ ՄԵԼԻՔ
ՊԱՐ (ԷՔԻՆ)⁵⁵:

Այս տապանաքարը մեկիք Բարեքինն է. դա անկասկած է. նա նման է իր մեծությունը ու ձևով Գանձակի եկեղեցում գտնվող իր պապ Աղարիայի տապանաքարին, իսկ քանդակների ոճով՝ տապանաքարի գլխին կանգնած խաչքարին:

Կասկածելի է մեր կարծիքով Լալայանի վերձանած մեկիք ՈՂԿԷ անունը, որ մեր կարծիքով պետք է ուղղել՝ մեկիք Գունկչայ, որը Բարեքի որդին է ըստ մեծ արձանագրության և որը ժառանգել է մեկիքությունը, և հոր համար տապանաքար շինել ավել:

Տոհմի այս նշանավոր անդամներն են միայն թաղված եղել եկեղեցու բակում, իսկ երկրորդական անդամները թաղված են քնդհանուր գերեզմանատան մեջ, նրա հյուսիսային-արևմտյան ծայրում և կաղմում են հուշարձանների մի մեծ խումբ (խաչքարեր և տապանաքար), որոնց և՛ առանձնակի խումբ լինելը և՛ բազմաթիվ խաչքարերի համար քնդհանուր պատվանդանի կառուցումը և՛ անուններն այդ են ապացուցում: Այդ բազմաթիվ անունների մեջ սերնդական

⁵⁵ Մ. Սմբատյանց, էջ 483: «Աղղար. հանդես», 18, էջ 117: 2. Շահխաթունյանցը ենթադրել է, որ դա IX դարում եկեղեցի շինող իշխան Սահակի տապանաքարն է (Ստորագրություն, Բ, էջ 238):

ուղղակի կապ անհնար է հաստատել, որովհետև քիչ գեղքերում են նաև հոր ու պապի անուններ հիշատակված, այդ պատճառով էլ մենք գրանցից միայն մեկի լրիվ տապանագիրը կտանք, իսկ մյուսներից սրոշ անուններ և թվականներ միայն: Այդ խմբի կենտրոնական մասում մի տապանաքարի վրա գտտիաձև գրված է.

Ի ԹՎ: ՌԶ: (1557) ԱՅՍ ՃԱԼԱԼ ԷՊ[ԻՍ]Կ[ՈՊՈ]ՍՆ, ՈՐ Է
ՈՐԳԻ ՄԱԼԻՔ ՊԱՐԷԳԻՆ, ԹՈՌ ԿՈՒՆԳՈՒԶ ԱՂԻՆ

Իսկ արևելյան ճակատին.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՀԱԽՆԱԶԱՐԻՆ.

սրա մոտ կան իրար կողքի տապանաքարեր, հետևյալ անուններով.

1. ՏԱԶԻ ԲԷԿ, 1581 Թ.
2. ՇԱՀՍՈՒԼԹԱՆ

նույն շարքի խաչքարերի վրա.

1. ՄԵԼՔՈՒՄ
2. ԽԱԶԱՏՈՒՐ

մի պատվանդանի վրա կանգնած երկու խաչքարերի վրա.

1. ԽԱՆՈՒՄ ԱՂԱ, 1582 Թ.
2. ԳՈԶԿԱՅ ՊԷԿ

սրա մոտ պատվանդանի վրա դույզ խաչեր.

1. ՈՒԼՈՒԽԱՆ
2. ՄԷԼԻՔ ՊԷ

Հատկապես նշանավոր է այն, որ ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ այս տոհմական գերեզմանոցում կանգնած գրեթե բոլոր խաչքարերը Քիրամ կազմողի ձեռագործներն են:

Այս տոհմին վերաբերող մեր նյութերի մեջ կան երկու խաչքարեր ևս, որոնք գտնվում են Գանձակ և Նորազուղ գյուղերից դուրս: Գրանցից մեկը մի փոքրիկ խաչքար է՝ այժմ ազուցված Կամո քաղաքի ս. Կարապետ եկեղեցու պարսպապատի մեջ, արևմտյան մուտքի մոտ, արտաքուստ. դրա ճակատին երկու տողով գրված է.

[ՄԲ Խ]ԱԶՍ ԲԱՐ[Է]ԽԱԻՍ ԲԱՐԵՔԻՆ.
ՔԻՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ.

Երկրորդը Սարուխան (անցյալում Գալիղարտաշ) գյուղումն է. գյուղամիջում կա Քուխ Մանուկ անունով մի հասարակ մատուռ, որի հյուսիսային պատի մեջ ներքուստ ազուցված է մի գեղաքանդակ խաչքար, որի նախնական վայրը ճշտել անհնար է, այդ խաչքարի քիվին և շրջանակներին գրված է.

ԿԱՄԻՆ ԱՅ ՄԷԼԻՔ ՊԱՐԷՔՍ, ՊԱՐՈՆ
ՄԷՐՀԱՊՍ, ԿԱՆԿՆԱՅՈՒՑԻ[Ք] ՄԲ. ԽԱԶՍ ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂ[ԻՆ]
ՄՔՔՍԵԹ ԿԱԶՄՈՂ.
ԹՎ.: ԶՂԸ: (1549)

Սրանով ավարտվում են մելիքական այս տոհմի հետ կապված հուշարձանների և արձանագրությունների վկայությունները, բայց այսքանը միանգամայն բավարար է ոչ միայն մեր հիմնական նյութի՝ տոհմի տեղագրության և ազգաբանության ճշտման համար, այլև որոշ ընդհանուր դիտողություններ անելու:

1. Տոհմի մեկ ծանոթ հնագույն անգամը Ազարիան է, որի համար մելիքական տիտղոս չի գործածված նույնիսկ նրա տասպանաբարի վրա, այլ միայն «առաջնորդ Գանձակի»:

2. Ազարիայի մահվան տարին՝ 1513 թ. նրա որդի Կունդուզը Տաթևի փաստաթղթի տակ նույնպես մելիք տիտղոս չի գործածել. դրանից հետո նրա անունը մեկ անգամ մելիք Բարեքի թողած արձանագրության մեջ է հիշատակված և ազա կոչումով 1555 թ.: Այս բոլորից հետևում է, որ Կունդուզը նույնպես մելիքի տիտղոս չի ունեցել:

3. Տոհմի անգամներից Կունդուզի որդի Բարեքն է միայն մելիքության աստիճանի հասել, դեռևս իր հոր կենդանության ժամանակ՝ 1555 թվականից առաջ, բայց ճշտորեն ե՞րբ, անհայտ է:

4. Մելիք Բարեքը այս տոհմի ամենամեծ դեմքն է եղել. մելիքության աստիճան ստանալուց հետո իր նստավայրը Գանձակից տեղափոխել է Նորաղուզ գյուղը:

Նորաղուզը մինչև Նոր Բայազետի բաղաբ դառնալը (XIX դարի սկիզբ) եղել է այս շրջանի վարչական կենտրոնը և ամենամեծ գյուղը: Գեոևա Զարբաջանների օրոք, երբ Գեղարքունիքի այս մասերը պատկանում էին Իվանեին, նրանց գործակալների նստավայրը Նորաղուզն էր: Թվում է, որ հենց այս հանգամանքն էլ մելիք Բարեքին թելադրել է իր նստավայրը տեղափոխել հին իշխանանիստ վայրի համբավ ունեցող այս գյուղը, թերևս հեռավոր ավելի մեծ ծրագրերի երազով⁵⁶:

Մելիք Բարեքի տարբեր գյուղերում կանգնեցրած հուշարձանները մատնացույց են անում, որ նրա իշխանությունը եղել է ընդարձակ, այն տարածվել է առնվազն մի շարք գյուղերի վրա:

Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած «մելիքների և տանուտերերի» տեղագրությունն ու տոհմագրությունը ճշտելուց հետո՝ փորձենք որոշել թե դրանցից որո՞նք են մելիքներ և որո՞նք տանուտերեր: Բայց այդ խնդիրը պարզելու համար անհրաժեշտ է երկու խոսքով հիշատակել, թե ի՞նչ հասարակական իմաստ և բովանդակություն ունեին մելիք և տանուտեր տերմինները մեր պատմության այս վերջին դարերում:

Մելիք իշխանական տիտղոս էր, որը տրվում էր պարսից շահերի կողմից տեղական ազգեցիկ տոհմերի ներկայացուցիչներին՝ հատուկ վաստակների համար: Այդ կոչումը, ինչպես և ստացած տիրույթը, համարվում էր ժառանգական, բայց մելիքի մահվանից հետո նրան հաջորդողը պիտի իր հաստատումն ստանար շահից: Իր ժամանակի համար դա ամենամեծ արտոնությունն ու պատիվն էր, որը կարող էր ստանալ մի հայ իշխանիկ և ստացողներն այն գործածում էին հպարտությամբ: Պարզ է ուրեմն, որպես միայն շահի կողմից տրվող ու հաստատվող այդ կոչումը ինքնազուխ կերպով առիներնել հնարավոր չէր: Այս տեսանկյունից քննելով Գեղարքունիքի մելիքների ու տանուտերերի ցան-

⁵⁶ Թերևս հենց այս պատճառով էլ Նորաղուզը Կամոյի շրջանի միակ գյուղն է, որը պահպանել է իր հին հայկական անունը:

ԿՈՒՆՏՈՒՉ ԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՏՈՂՄԱԾԱՌ

ԱԶԱՐԵԱ + 1513

ԿՈՒՆՏՈՒՉ 1513, 1555 — ԿԻՆ ԱՐՂՈՒՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՔԱՂԱՆԱ 1557. ՄԵԼԻՔ ՔԱՐԵՔ 1549, 1555 — ԿԻՆ ԵՂԻՍԱՔԵԴ 1555

ԳՈՒՆԿՁԱ ՔԵԿ 1555

ՄԵԼՔՈՒՄ

ՋԱՂԱՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ + 1557.

կը, կարող ենք ասել, որ նրանք են մեկիքները, որոնց համար մեր մեջ բերված նյութերի մեջ գործածված կա այդ կոշումը. իսկ այդպիսիները հետևյալներն են.

1. Մեկիք Փիրհամզե.
2. Մեկիք Քանգրիդուլի.
3. էհիե Գեյիզարդաշյան տոհմից՝ Մեկիք Մալխաս և Մեկիք Մանուշարը.
4. Կունդուզ գանձակեցու տոհմից՝ Մեկիք Բարեբը:

Տաթևի պարտավորագրի տակ ստորագրված մյուս բոլոր անձնավորությունները, հետևաբար, տանուտերեր են:

Այս շորս մեկիքական տներից երեքի նստոց գյուղերը գտնվում են ներկա Կամոյի շրջանի (Նոր Բայազետի, ավելի հնում Չորք կամ Չորս գավառի) մեջ: Դժվար է որոշել զրանցից յուրաքանչյուրի տիրույթի սահմանները, քանի որ մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները ոչինչ չեն հիշատակում այդ մասին, բայց պիտի հավանական համարել, որ այդ ամբողջ շրջանը, իհարկե ոչ հավասարապես, բաժանված է եղել այս երեք տոհմերի միջև: Մոտավոր գաղափար կազմելու համար շրջանի տնտեսական ու մարդկային արժեքի մասին՝ կարող ենք հիշատակել Սիմեոն Երևանցու աշխատությունը, որն իր ժամանակով մոտ է ուսումնասիրվող դարաշրջանին: «Չամբոի» մեջ զետեղված Հայրավանքի թեմի գյուղերի ցանկը ծածկում է ամբողջ Չորս գավառի կամ ներկա Կամոյի շրջանի սահմանները, իսկ այդ ցանկում հիշատակված է 22 գյուղի անուն:

Հնարավոր է կարծել նաև, որ հենց հիշատակված շորս մեկիքական տներին ենթակա գյուղերի տանուտերերն են, իրենց մեկիքների հետ միասին, Տաթևի վավերագրի տակ ստորագրողները. այդ դեպքում այս շորս մեկիքների տիրույթները գրավել են պատմական Գեղարքունիքի Չորք և Կոզարակ գավառները (Նոր-Բայազետի և Մարտունու), ըստ այդմ գյուղերի թիվը ավելի քան կրկնակի չափով կմեծանա: Նրանց սահմանը կմոտենա մեկիք Շահնազարյանների տիրույթի սահմաններին. դա ավելի հավանական է թվում մեզ⁵⁷:

Այժմ տանուտերերի հարցը.

Հայկական այդ հին տերմինը պատմության ընթացքում գործածվել է բազմաթիվ նշանակությամբ. մեզ զբաղեցնող XV—XVII դարերում, ինչպես այն հիմնավոր կերպով բացատրել է Լ. Խաչիկյանը, տանուտեր բառը երկու հիմնական իմաստ ունի. ա) գերդաստանի ավագ — տանուտեր, որոնց թիվը միևնույն գյուղում կարող էր տասնյակների հասնել. բ) գյուղի ընտրովի տանուտեր. կոչվել է նաև ուս ու բոխովա (ըստ արձանագրությունների նաև առաջնորդ), որը մեկ հատ էր լինում յուրաքանչյուր գյուղում: Առաջինի իրավասությունը սահմանափակվում էր իր գերդաստանի ներքին և արտաքին հարաբերությունների կառավարմամբ, իսկ երկրորդինը՝ ամբողջ գյուղի⁵⁸:

57 Ի տարբերություն Գեղամա երկիր. Գեղաբունյաց երկիր հին հասկացությանը, որն ընդգրկում էր Սևանա լճի ամբողջ ավազանը, միջին դարերում Գեղաբունի գավառ հասկացությունը ընդգրկում էր հիմնականում ներկա Կամոյի և Մարտունու շրջանները, առանց Սոթքի (Բառազեղարի) շրջանի: Գեոևս Ստ. Թրբելյանը «Գեղարքունի գավառ» և «Սոթից գավառ» վերնագրերի տակ և անջատ կազմել է գյուղերի իր ցանկերը:

58 Լ. Խաչիկյան, XV—XV դարերի Հայկական գյուղական համայնքի մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1958, № 1, էջ 113—117, տե՛ս նաև նույնի՝ «Ժն դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, Երևան, 1958, էջ LXXXVIII—XCIII:

Մեր ձեռքի տակ եղած արձանագրական բաղմաթիվ նյութերը լիովին համընկնում են տանուտերերի այս բնորոշմանը և ավելորդ ենք համարում դրանց մեջ բերելը: Բայց ի հաստատություն և հաշիկյանի այն ճիշտ կոահման, որ ընտրովի տանուտերերը ժառանգական դառնալու միտում ունեին, ուզում ենք երկու խոսք ասել և փաստ նշել: Ֆեոդալական իրավակարգում տնտեսական ու պաշտոնի բերումով ձեռք բերած մի գերդաստանի հեղինակությունը միշտ էլ ժառանգական դառնալու այդ միտումն ունի: Գեղարքունիքի մեր հավաքած արձանագրությունների մեջ կան բաղմաթիվ փաստեր, ուր տանուտերի 3—4 սերունդ շարունակում է այդ պաշտոնը. այս հոդվածի մեջ էլ նման օրինակներ կան, օրինակ Շաղուրաթ Գավառեցու առհմը: Մենք ունենք արձանագրություններ, ուր ասված է ննչեցյալի մասին, որ 60 տարի տանուտերություն է արել. Բասարգեղարի շրջանի Ղամիշլու գյուղի գերեզմանատան մեջ մի մեծ խումբ խաչքարեր և գերեզմանաքարեր կան, որոնք պատկանում են գյուղի տանուտեր ընտանիքին, հետաքրքիրն այն է, որ այդ ընտանիքի մի կին անգամն էլ է գյուղի տանուտեր եղել. նրա տապանաքարի վրա գրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԱՏԻՍԻՆ, ՈՐ:Լ: (30) ՏԱՐԻ
ԱՌԱՋՆՈՐԳ ԷԿԱՏ ԳԵՂՈՅՍ:

Կողքի ուրիշ տապանաքարերից երևում է, որ Ատիսը կին է, մայր Մելքոնի, որը նույնպես գյուղի առաջնորդն է եղել: Ատիսի անունը հիշատակող մի այլ տապանագիր թվագրված է 1556 թվականով:

Մելիքների ժամանակ տանուտերերի ընտրովի լինելու վերաբերյալ, թեև ուշ ժամանակի, բայց մի կարևոր փաստաթուղթ է մնացել. այն գրել է Արցախի Մելիք Հաթամը. Մաղավուզ գյուղի հասարակությանը հայտնում է, որ հաստատում է նրանց ընտրած Մելքումին որպես իրենց գյուղի բյոխվա, պատվիրում է հնազանդվել նրան. հայտնում է նաև, որ եթե փոշմանեն՝ ինքը հաշվի չի առնելու նրանց տրտունչը: Փաստաթուղթը գրված և կնքված է 1779 թ. փետրվար 15-ին⁵⁹:

Մելիքների հետ միասին Տաթևի փաստաթուղթն ստորագրած տանուտերերը, անշուշտ, ամբողջ գյուղի լիազորությունը ներկայացնողներն են: Այդ փաստաթուղթն իր ժամանակի համար մի կարևոր գործարք էր, որի արժեքը կախված էր ստորագրողների իրավասության շափից:

С. Г. БАРХУДАРЯН

МЕЛИКИ И ТАНУТЭРЫ (СТАРЩИНЫ) ГЕХАРКУНИКА
СОГЛАСНО ОДНОМУ ДОКУМЕНТУ ТАТЕВСКОГО МОНАСТЫРЯ

(Резюме)

В находящейся под персидским владычеством Восточной Армении в XVI—XVIII вв. известную роль играли местные армянские меликства.

⁵⁹ Մ ա կ ա թ Ե ա . Բ ա թ ի խ ու ղ ա թ յ ա ն ց , Արցախ , Բազու , 1895 , էջ 221 : Այս փաստաթուղթն օգտագործել է նաև Լեոն , տե՛ս « Խոջայական կապիտալ » , Երևան , 1934 , էջ 166 :

Невелика была их роль в политическом отношении, но весьма значительна в смысле защиты местного армянского населения и его древней культуры. В меликствах государственные налоги взимались своими средствами, суд и расправа чинились согласно старым народным обычаям. Меликства впоследствии оказывали содействие армянским освободительным движениям и поддерживали в них надежду на реальную помощь.

Меликства Гехаркуника остались вне поля зрения исследователей (мы не имеем в виду исследования о Мелик-Шахназарянах, так как они княжили в гаваре Сотк, в нынешнем Басаргечарском районе).

Важный документ о меликах Гехаркуника сохранился в четырех рукописях Матенадарана им. Маштоца. Согласно этому документу группа меликов и танутэров (старшин) Гехаркуника прибыла в 1513 г. в Татев и, ознакомившись с древними документами и устными свидетельствами братни монастыря, вновь подтвердила принадлежность гавара Гехаркуник епархии Татевского Монастыря. Документ подписали 10 человек. Спустя некоторое время добавили свои подписи еще несколько человек.

В настоящей статье рассмотрены вопросы, относящиеся к личностям, подписавшим документ, установлены место нахождения их резиденций и границы их владений. Автор собрал на месте богатый lapидарный материал, на основе которого выяснил, что из десяти лиц, подписавших документ, меликами являются лишь четыре человека, а остальные были танутэрами (старшинами). Автор составил родословное дерево нескольких поколений меликов, установил, где находились их резиденции и восстановил исторические названия нескольких сел.

S. G. BARKHOUDARIAN

LES MELIKS ET LES TANOUTERS DE GUEGHARKOUNI D'APRÈS UN DOCUMENT DU COUVENT DE TATHEVE

Le rôle, politiquement insignifiant, des méliks arméniens, sous la domination perse en Arménie orientale aux XVIe—XVIIIe siècles, fut néanmoins remarquable en ce qui put concerner la population arménienne tant par la préservation du patrimoine culturel national et l'exercice des fonctions administratives (levée des impôts et justice) d'une part, que, plus tard, par la contribution des méliks à la lutte émancipatrice, qu'ils voulurent réelle, des Arméniens, d'autre part.

Quoique l'histoire des méliks arméniens en général ait fait l'objet d'études sérieuses, celle des méliks de Guégharkouni (sauf pour Mélik-Chahnazarian du canton de Sod dans la région actuelle de Bassarguéchar) n'a jamais été abordée.

Quatre manuscrits arméniens du Maténadaran d'Erévan renferme un précieux document relatif aux méliks de Guégharkouni qui, accompagnés par plusieurs tanouters, se rendirent, en 1513, au couvent de Tathève. Y

ayant pris connaissance de documents anciens et entendu les témoignages des moines, la délégation décida de placer le canton de Guégharkouni dans le diocèse de Tathève. Le protocole établi porte la signature de dix personnes. D'autres signatures y furent rajoutées ultérieurement.

L'auteur de l'article s'attarde sur la personnalité de chacun des signataires dont il détermine la situation sociale. Un voyage d'études entrepris sur les lieux mêmes lui a valu de recueillir un grand nombre d'inscriptions lapidaires dont il ressort que les dix premiers signataires se composaient de 4 méliks et de 6 tanouters.

L'auteur propose de même un tableau généalogique et donne des précisions sur la résidence respective de chaque mélik et les anciens noms de plusieurs villages.